

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

**на тему: ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СТИЛЮ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ З
ПРОЯВАМИ АГРЕСИВНОСТІ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО
ВІКУ**

Виконала: студентка II курсу,
групи 8.0530-з
спеціальності: 053 Психологія
освітньої програми: 053 Психологія
Ціник Яна Леонидівна
Керівник: д.психол.н., професор кафедри
психології Шевченко Н.Ф.
Рецензент: к.псих.н., доцент кафедри
психології Железнякова Ю.В.

Запоріжжя

2021

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

« ____ » _____ 2021 р.

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Ціник Яні Леонидівні _____

Тема роботи Взаємозв'язок стилів сімейного виховання з проявами агресивності у дітей старшого дошкільного віку

керівник роботи Шевченко Н.Ф. д.психол.н., професор кафедри психології
затверджені наказом ЗНУ від «30» липня 2021 року № 1137-с

2. Строк подання студентом роботи _____

3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: здійснення теоретичного аналізу дослідження проблеми агресивності, прояву агресивності в дошкільному віці, стилів сімейного виховання; здійснення теоретичного аналізу проблеми взаємозв'язку стилю сімейного виховання з проявами агресивності у дітей дошкільного віку; проведення емпіричного дослідження взаємозв'язку стилю сімейного виховання з проявами агресивності у дітей старшого дошкільного віку; розробка програми з корекції та профілактики прояву агресивності у дітей старшого дошкільного віку.

5. Перелік графічного матеріалу: 6 таблиць, 5 рисунків.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Вступ	Шевченко Н.Ф., професор		
Розділ 1	Шевченко Н.Ф., професор		
Розділ 2	Шевченко Н.Ф., професор		
Розділ 3	Шевченко Н.Ф., професор		
Висновки	Шевченко Н.Ф., професор		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-березень 2021 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2021 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-травень 2021 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	червень-липень 2021 р.	Виконано
5	Робота над третім розділом	вересень 2021 р.	Виконано
6	Написання висновків	жовтень 2021 р.	Виконано
7	Передзахист	листопад 2021 р.	Виконано
8	Нормоконтроль	листопад 2021 р.	Виконано

Студент _____ Я.Л. Ціник

Керівник роботи _____ Н.Ф. Шевченко

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О.М. Грединарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 103 сторінка, 5 рисунків, 6 таблиць, 95 джерел.

Об'єкт дослідження – прояви агресивності у дітей дошкільного віку.

Предмет – взаємозв'язок стилю сімейного виховання з проявами агресивності у дітей старшого дошкільного віку.

Мета роботи: теоретично та емпірично дослідити взаємозв'язок стилю сімейного виховання з проявами агресивності у дітей старшого дошкільного віку.

В основу дослідження покладено припущення про те, що стиль сімейного виховання чинить вплив на прояви агресивності у дітей старшого дошкільного віку. Зокрема, негативні особливості емоційного розвитку дитини (агресивність, тривожність) залежать від типу сімейного виховання; владне, пригнічуюче ставлення батьків до дитини сприяє розвитку агресивності; індиферентне, пасивне ставлення батьків обумовлює агресивність дітей.

Методи дослідження: теоретичні (теоретичний і порівняльний аналіз психолого-педагогічної літератури); емпіричні (спостереження; бесіда; тестування)

Наукова новизна роботи полягає в тому, що виявлено та досліджено взаємозв'язок стилю сімейного виховання з проявами агресивності у дітей старшого дошкільного віку.

Результати можуть бути використані психологами у приватній консультативній практиці, під час психодіагностичної, психопрофілактичної та психокорекційної роботи у дошкільних навчальних закладах освіти.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СТИЛІВ, СІМЕЙНЕ ВИХОВАННЯ, ПРОЯВИ АГРЕСИВНОСТІ, ДІТИ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.

SAMMARY

Tsinik Ya.L. Relationship between family upbringing styles and manifestations of aggression in older preschool children.

Master's qualification work: 103 pages, 5 figures, 6 tables, 95 sources.

The object of research is the manifestations of aggression in preschool children.

The subject is the relationship between the style of family upbringing and the manifestations of aggression in older preschool children.

Purpose: to theoretically and empirically investigate the relationship of family upbringing style with manifestations of aggression in older preschool children.

The study is based on the assumption that the style of family upbringing has an impact on the manifestations of aggression in older preschool children. In particular, the negative features of the child's emotional development (aggression, anxiety) depend on the type of family upbringing; authoritarian, depressing attitude of parents to the child promotes the development of aggression; indifferent, passive attitude of parents determines the aggression of children.

Research methods: theoretical (theoretical and comparative analysis of psychological and pedagogical literature); empirical (observation; conversation; testing)

The scientific novelty of the work is that the relationship between the style of family upbringing and the manifestations of aggression in older preschool children has been identified and studied.

The results can be used by psychologists in private counseling practice, during psychodiagnostic, psychoprophylactic and psychocorrectional work in preschool educational institutions.

RELATIONSHIP BETWEEN STYLES, FAMILY EDUCATION, MANIFESTATIONS OF AGGRESSIVENESS, CHILDREN OF SENIOR PRESCHOOL AGE.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ АГРЕСИВНОСТІ В ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ.....	11
1.1 Поняття агресії і агресивності в психології.....	
1.2 Психологічні особливості прояву агресивності в дошкільному віці.....	19
1.3 Взаємозв'язок стилю сімейного виховання і прояву агресивності дітей...25	
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СТИЛЮ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ З ПРОЯВАМИ АГРЕСИВНОСТІ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	39
2.1 Організація та методичне забезпечення дослідження.....	39
2.2 Результати дослідження стилів сімейного виховання.....	54
2.3 Вивчення прояву агресивності у дітей старшого дошкільного віку.	62
2.4 Узагальнені результати емпіричного дослідження	68
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ АГРЕСИВНОСТІ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	74
3.1 Теоретичні основи профілактики та корекції агресії в дошкільному віці	74
3.2 Програма з корекції та профілактики прояву агресивності у дітей дошкільного віку	84
ВИСНОВКИ.....	93
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	96

ВСТУП

Актуальність дослідження визначена економічними і соціальними змінами, що відбуваються в суспільстві і зачіпають всі сфери життєдіяльності людини. Результати цих соціальних реконструкцій неоднозначні, оскільки призводять не тільки до демократизації суспільства і підвищення ступеня свободи особистості, але й до посилення негативних проявів гострих проблем, пов'язаних зі зростанням насильства, конфліктності і напруженості між людьми. Перевантаженість людини негативними емоціями закономірно веде до появи ворожості, конфліктів, агресії, зокрема, у сімейних взаєминах. Свої негативні емоції батьки часто «виливають» на дітей, «зривають» на них зло. Подібне поводження з дітьми веде до розвитку агресивності, перетворює її в життєвий стиль підростаючої особистості. Від того як складаються відносини дорослого і дитини залежить нервово-психічне і моральне здоров'я особистості майбутньої дорослої людини.

У зв'язку з цим особливої актуальності представляє проблема взаємозв'язку стилів сімейного виховання з проявами агресивності у дітей, зокрема дошкільного віку. Перехід дитини з дитячого саду в школу тягне за собою зміну соціальної ситуації розвитку. Уміння налагоджувати контакти з однолітками, разом з ними вирішувати конфлікти, справлятися з труднощами в навчанні є важливим показником розвитку особистості дитини. Крім того, неконтрольована поведінка в більш ранньому дитячому віці може перерости в поведінку з асоціальними тенденціями в підлітковому віці (Л.І. Божович, С.Д. Максименко, А.О. Реан, Є.О. Смирнова, В.М. Холмогорова, В.У. Кузьменко). Своєчасне виявлення дітей, які проявляють агресивність в поведінці, необхідно з метою попередження несприятливого варіанта розвитку і для організації необхідної психологічної допомоги.

В західній психології агресивна поведінка людини розглядається в рамках інстинктивістського (З. Фрейд, К. Лоренц та ін.), фрустраційного

(Дж. Доллард та ін.), біологічного (Р. Джекобс та ін.), соціального (А. Бандура та ін.), когнітивного (Л. Берковіц та ін.) підходів, які подають різні трактування агресивності та агресивної поведінки.

У сучасній психологічній науці проблема агресії висвітлена в працях вітчизняних (О.Б. Бовть, О.О. Мізерної, В.П. Павелківа, О.Я. Фотуйма І.О. Фурманова) та зарубіжних (А.А. Налчаджяна, А.О. Реана, Т.Г. Румянцевої) науковців. Дослідниками вивчалися прояви агресивності та агресивної поведінки на різних етапах онтогенезу, переважно, в осіб молодшого шкільного, підліткового та юнацького віку. Водночас, аналіз літератури засвідчив дефіцит наукових праць, в яких би висвітлювалася проблема проявів агресивності в дошкільному віці (Т.С. Мицкан, О.М Істратова), зокрема, в старшому дошкільному віці.

Отже, соціальна значущість проблеми та її недостатнє вивчення зумовили вибір теми дослідження: «Взаємозв'язок стилю сімейного виховання з проявами агресивності у дітей старшого дошкільного віку».

Об'єкт дослідження – прояви агресивності у дітей дошкільного віку.

Предмет – взаємозв'язок стилю сімейного виховання з проявами агресивності у дітей старшого дошкільного віку.

Мета роботи: теоретично та емпірично дослідити взаємозв'язок стилю сімейного виховання з проявами агресивності у дітей старшого дошкільного віку.

В основу дослідження покладено припущення про те, що стиль сімейного виховання чинить вплив на прояви агресивності у дітей старшого дошкільного віку. Зокрема, негативні особливості емоційного розвитку дитини (агресивність, тривожність) залежать від типу сімейного виховання; владне, пригнічуюче ставлення батьків до дитини сприяє розвитку агресивності; індиферентне, пасивне ставлення батьків обумовлює агресивність дітей.

Завдання дослідження:

1. Здійснення теоретичного аналізу дослідження проблеми агресивності, прояву агресивності в дошкільному віці, стилів сімейного виховання.
2. Здійснення теоретичного аналізу проблеми взаємозв'язку стилю сімейного виховання з проявами агресивності у дітей дошкільного віку.
3. Проведення емпіричного дослідження взаємозв'язку стилю сімейного виховання з проявами агресивності у дітей старшого дошкільного віку.
4. Розробка програми з корекції та профілактики прояву агресивності у дітей старшого дошкільного віку.

Методи дослідження:

- теоретичні: індукції і дедукції (для формування та перевірки гіпотези), аналізу, синтезу, узагальнення (аналіз і синтез літератури з обраної проблеми, синтез і узагальнення отриманих результатів);
- емпіричні: психодіагностичні методики для дослідження прояву агресивності та тривожності дітей дошкільного віку, а також для виявлення домінуючих стилів сімейного виховання;
- математико-статистичні методи обробки експериментальних даних на базі пакету статистичних програм IBM SPSS-20: кількісний і якісний аналіз результатів дослідження, описова статистика (обчислення середніх значень, знаходження процентного розподілу), метод кореляції за Спірменом.

Для перевірки гіпотези було обрано такі методики дослідження:

- проєктивна методика «Малюнок неіснуючої тварини» з метою виявлення наявності агресії у дітей;
- «Тест тривожності» (Р. Темпл, В. Амен, М. Дорки) для виявлення ступеню тривожності дошкільників;
- «Тест руки» (Е. Вагнер, Б. Брайклін) з метою діагностики агресії;
- «Шкала агресивності» (П. Орпінас, Р. Франковскі) для визначення рівня агресії дошкільників;
- «Тест батьківського ставлення» (А.Я. Варга, В.В. Столін) для дослідження типу батьківського ставлення до дитини;

- методика «Стилі виховання» (Р.В. Овчарова);
- методика PARI (Е. Шеффер, І. Белл, адапт. Т. Нещерет) для вивчення ставлення батьків до різних сторін сімейного життя.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали фундаментальні положення загальної психології и психології особистості (О.Г. Асмолов, О.М. Леонт'єв, Л.І. Божович), педагогічної та вікової психології (Л.С. Виготський, Л.Ф. Обухова, О.В. Петровський, Б.Д. Ельконін), дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців з проблеми агресії (О.Б. Бовть, О.М. Істратова, О.О. Мізерна, Т.С. Мицкан, А. А. Налчаджян, В.П. Павелків, А.О. Реан, О.Я. Фотуйма, І.О. Фурманов).

Експериментальна база дослідження. В дослідженні взяли участь 32 дитини старшого дошкільного віку (5 – 6 років), а також 32 батька (матері). Емпіричне дослідження впливу типу сімейного виховання на прояви агресивності у дітей старшого дошкільного віку проводилося в 2021-2022 році у три етапи.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягають у тому, що:

- виявлено та досліджено взаємозв'язок стилю сімейного виховання з проявами агресивності у дітей старшого дошкільного віку;
- розширено та доповнено уявлення про прояви агресивності у дітей дошкільного віку; уточнено зміст понять «агресія», «агресивність», «агресивна поведінка»;
- набуло подальшого розвитку вивчення феномену агресивності на певному етапі онтогенетичного розвитку, взаємозв'язку сімейного виховання та прояву агресивності у дітей.

Практична значущість дослідження визначається тим, що результати можуть бути використані психологами у приватній консультативній практиці, під час психодіагностичної, психопрофілактичної та психокорекційної роботи у дошкільних навчальних закладах освіти. Теоретичні аспекти роботи можуть

бути застосовані під час викладання навчальних курсів: «Вікова психологія», «Педагогічна психологія», «Психологія особистості».

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи – 99 сторінок. Робота проілюстрована 6 таблицями, 5 рисунками. Бібліографічний список складається з 95 найменувань, 4 з яких іноземною мовою.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ АГРЕСИВНОСТІ В ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

1.1 Поняття агресії і агресивності в психології

Для аналізу феномену агресії необхідно уточнити його зміст і значення.

У психологічному словнику [88] агресія розглядається як мотиваційна поведінка, акт, який часто може завдавати шкоди об'єктам атаки-нападу або ж фізичну шкоду іншим індивідам, що викликає у них депресію, психологічний дискомфорт, напруженість, страх тощо. Визначення терміну агресії у різноманітних довідниках має широкий діапазон та різні напрямки пояснення. Зазвичай його використовують для позначення таких дій, які можуть бути мотивовані: страхом або фрустрацією; бажанням викликати страх у інших; прагненням досягнути визнання власних ідей чи здійснення власних інтересів [69].

В науковій літературі використовується різна термінологія: розрізняють агресію, агресивність, агресивну поведінку.

Л. М. Семенюк [76] зазначає, що у прямому розумінні слова «агресія» – це напад за власною ініціативою з метою захоплення. Водночас, це такий стан, що може включати в себе не тільки прямий напад, але й загрозу, бажання напасти, ворожість.

Вітчизняна вчена О. Б. Бовть [10] не погоджується, що агресія – це визначений стан. Агресія – це перш за все, конкретна дія. На думку дослідниці, до особистісної риси можна віднести агресивність.

Багато науковців [78, 34, 56] розрізняють поняття агресії як специфічної форми поведінки та агресивності як психічної властивості особистості. Агресія трактується як процес, який має специфічну функцію і організацію;

агресивність розглядається як деяка структура, яка є компонентом більш складної структури психічних властивостей людини.

З точки зору професора М.Д. Левітова [46, 170] агресія – не лише поведінка, а, насамперед, психічний стан, оскільки агресія поєднує не тільки деструктивні форми поведінки, а й ворожі фантазії, злі жарти тощо. Науковець виділив в агресії пізнавальний, емоційний і вольовий компоненти. Пізнавальний і вольовий компоненти полягають в орієнтуванні, яке вимагає розуміння ситуації, виділення об'єкта для нападу і «ідентифікації своїх «наступальних» засобів [46, 189].

Виключно важливим є емоційний компонент агресивного стану. К. Ізард [27] запропонував класифікацію емоцій, які діляться на фундаментальні та похідні. До перших науковцем віднесено: інтерес – хвилювання; радість; здивування; горе – страждання; гнів; відраза; презирство; страх; сором; вина. Зі сполуки фундаментальних емоцій виникають різні комплексні емоційні стани. Так, емоційні компоненти агресивного стану – це гнів, одночасно з яким часто активізуються емоції відрази і презирства, що формує комплекс ворожих емоцій. Особливий відтінок агресивного стану надають переживання недоброчливості, злості, мстивості, а іноді й почуття своєї сили, впевненості. Буває і так, що агресор переживає радісне, приємне почуття, патологічним проявом якого є садизм [27].

На всіх етапах агресивного стану людина переживає сильну емоцію гніву, яка іноді приймає форму афекту. Але агресія не завжди супроводжується гнівом, а гнів не завжди призводить до агресії. Існує «безсилий гнів» при фрустрації, коли немає ніякої можливості зняти бар'єр, що стоїть на шляху до мети.

Розглянемо вольовий компонент агресії. Агресивна дія включає в себе всі якості волі: цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, а іноді й сміливість, ініціативність. Агресивний стан може виникати і розвиватися в боротьбі, а будь-яка боротьба вимагає вольових якостей.

Окремі питання вивчення агресії знайшли відображення в роботах вітчизняних та зарубіжних психологів (О.М. Байєр [5], В.І. Шебанова [89], Н.Д. Левітов [27], Т. Г. Румянцева [72], В.В. Знаков [26], Г.М. Андрєєва [3]), які під агресією розуміють стан, що включає в себе загрозу, бажання напасти, ворожість, а також насильницькі дії, що завдають шкоди об'єктам нападу.

Агресивні дії людини обумовлені її агресивністю – психологічною властивістю особистості. Агресивність може визначатися як стійкий набір особистісних якостей, який сприяє збігу потреби і цілі насильницької поведінки [31]. Рівень агресивної поведінки залежить від наявності у особистості конфліктних властивостей. З віком детермінація агресивної поведінки може змінюватися від імпульсивних якостей, уразливості до мстивості і підозрливості.

За визначенням К. К. Платонова агресивність є психічним явищем, що виражається в прагненні до насильницьких дій в міжособистісних відносинах [65]. А.О. Реан визначив агресивність як властивість особистості, яка виражається в готовності до агресії [67].

В.М. М'ясищев підкреслив взаємозв'язок агресії, агресивності та агресивної поведінки. На думку науковця, властивості виявляються і в процесах, і в стосунках, і в станах людини; властивості відносин, станів в діяльності виступають як властивість особистості.

Соціально небезпечні наслідки агресивної поведінки, наповнили цей термін лише негативним смислом і сприяли запереченню соціально схвалюваної агресії. Однак агресія є невід'ємною динамічною характеристикою активності і адекватності людини. Крім того, в соціальному плані особистість повинна неминуче мати певний ступінь агресивності. В нормі вона може виявитися соціально прийнятною якістю. В іншому випадку, це призводить до піддатливості, відомості, конформності, пасивності поведінки.

Розглянемо теорії агресії, розроблені західними науковцями в рамках окремих психологічних шкіл.

Різні дослідники агресії звертають увагу на різні її аспекти. Р. Берон та Д. Річардсон [12], вважають, що агресія – це поведінка, спрямована на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає, щоб з нею поводитись таким чином. Тобто, агресія – це фізична або вербальна поведінка, спрямована на заподіяння кому-небудь шкоди.

Н. Фешбах запропонував розрізнити три види агресії: випадкову, інструментальну і ворожу, а також наполягав на включенні мотиваційних факторів у визначення агресії. Х. Кауфманн [92], напроти, заперечував проти того, щоб випадкову (ненавмисну) шкідливу дію, називати агресивною. На його думку, для того аби говорити про агресивну дію, слід знати не тільки її мотиви, а й те, як вона переживається.

Г. Паренс запропонував розрізнити два типи агресії: ворожу і інструментальну. Джерело ворожої агресії – це злість, мета – завдати шкоди. У разі інструментальної агресії причинення шкоди не є самоціллю, а засобом досягнення будь-якої іншої мети. Іноді важко провести різницю між ворожою і інструментальною агресією [63]. Дотримуючись психоаналітичних поглядів на природу дитячої агресії, науковець виходить з того, що «реакція у вигляді агресивної поведінки, запускається у дію вродженими механізмами, певною внутрішньою мотивуючою силою. З перших днів життя у дитини проявляється агресія, яка носить конструктивний характер і представляє собою активність, що спрямована на дослідження оточуючого світу, самоствердження та вдосконалення свого досвіду. Деструктивна ж агресія виникає тільки в результаті сильних неприємних переживань. На відміну від конструктивної агресії, деструктивна не проявляється одразу після народження, а виникає тільки при переживанні дитиною надмірного незадоволення (наприклад, болю).

Р. Лазарус основним збудником агресії вважав загрозу, пояснюючи, що загроза викликає стрес, а агресія є вже реакцією на стрес. Ключовим моментом є те, як людина справляється зі стресом та чи може вона запобігти або послабити агресію. Звичайно, не всяка загроза викликає агресивний стан, а

агресивний стан не обов'язково провокується загрозою. Водночас, коли агресія викликана загрозою, правильне розуміння цієї загрози, її об'єктивний аналіз і оцінка є дуже важливими пізнавальними елементами агресивного стану. Саме від розуміння залежить виникнення цього стану, його форма і сила. Переоцінка загрози може викликати відмову від агресії як засобу боротьби, а недооцінка може призвести до поразки та психічного стану фрустрації.

Взагалі, у психологічній теорії, що пояснює природу агресивності, існують три відмінних один від одного підходів: інстинктивістська (сюди входять теорії психоаналітичного спрямування), теорія фрустрації (агресія як поведінкова реакція на фрустрацію) та соціального наслідання (сюди входять також теорії біхевіоризму: агресивність як характеристика поведінки, що формується в результаті наслідання).

При аналізі уявлень про агресивність необхідно враховувати властиві певній культурі нормативні канони. Так, німецький науковець Х. Хекхаузен зазначив, що норми, типи і частота агресивних форм поведінки задаються культурою. За даними дослідника, у дітей, які виховуються в різних культурах, перш ніж вони повністю засвоять специфічні соціалізуючі норми своєї культури, тип і частота агресії збігаються майже повністю [86, 369].

В аспекті детермінант агресивної поведінки також існує невизначеність. На думку А. Бандури, агресивність обумовлена внутрішньо особистісними факторами і зовнішнім середовищем. З. Фройд та К. Лоренц дотримувалися точки зору біологічної обумовленості агресивної поведінки [48].

З. Фройд [80, 81] вважав, що джерелом людської агресивності є перенесена індивідом енергія примітивного потягу до смерті («інстинкт смерті») з самого себе на зовнішні об'єкти.

Психологи психоаналітичного спрямування розділяли погляди З. Фрейда, розглядаючи агресивний компонент мотивації як один з основоположних в людській поведінці. Так, К. Лоренц вважав, що агресивний інстинкт багато значив в процесі еволюції, виживання і адаптації людини [48].

На думку науковців, інстинктивна енергія, не знайшовши розрядки, може накопичуватися до тих пір, поки не вибухає або поки певний стимул не звільнить її назовні. Слід відзначити, що «слабким місцем» інстинктивістських теорій є уявлення про зумовленість способів управління агресією: вважається, що людина ніколи не зможе впоратися зі своєю агресивністю. І оскільки агресія, що накопичується неодмінно повинна бути відреагованою, єдиною надійним засобом її звільнення залишається спрямування її у потрібне русло.

З часом дослідники почали розглядати не тільки біологічний, але й соціальний бік агресії. Так, з точки зору А. Адлера, агресивність є якістю свідомості, що організує її діяльність. Агресивна («агонізуюча») свідомість, за А. Адлером, породжує різні форми агресивної поведінки. Будь-який примус, тобто відповідна агресія, є природною свідомою або несвідомою реакцією людини на примус, що походить від прагнення кожного індивіда відчувати себе суб'єктом, а не об'єктом [1].

Ще один представник психоаналізу, Е. Фромм, виділив два протилежні види агресивності: оборонна («доброякісна») агресія, яка необхідна для виживання людини і має біологічні витоки; «злаякісна» агресія характеризується деструктивністю і жорстокістю, які визначаються різними психологічними і соціальними чинниками [83].

З точки зору С. Гроффа, агресивність здебільшого відноситься до травматичного матеріалу з дитинства або до інших біографічних подій. На його думку, агресія зазвичай пов'язана з повторним переживанням спогадів, пов'язаними з ними фрустраціями. Це конфлікти навколо досягнення задоволення, емоційна депривація з боку батьків тощо [18].

Представниця неофройдизму К. Хорні вбачала появу агресивності у наявності внутрішніх невирішених конфліктів. Поведінка такої людини є нестійкою, безвідповідальною і негативістською [87].

На думку Д. Майерса, агресія є складним поведінковим комплексом, що робить неможливим говорити про існування в людини чіткої локалізації

«центру агресії». Спадковість впливає на чутливість нервової системи до збудників агресії, а хімічний склад крові впливає на чутливість нервової системи до стимуляції агресії. Таким чином, існують біологічні, генетичні та біохімічні фактори, що сприяють виникненню агресії [53].

Розглянемо фрустраційну теорію агресії, яка протистоїть концепціям потягів. В рамках фрустраційної теорії агресивна поведінка розглядається як ситуативний, а не еволюційний процес. Дж. Доллард, як основоположник цього напрямку дослідження, вважав, що агресія – це не потяг, що автоматично виникає, а реакція на фрустрацію: спроба подолати перешкоду на шляху до задоволення потреб та емоційної рівноваги. і емоційної рівноваги [Бэрон]. В рамках цієї теорії стверджується, що, агресія завжди є наслідком фрустрації, а фрустрація завжди тягне за собою агресію. Схема «фрустрація – агресія» базується на чотирьох основних поняттях: агресія, фрустрація, гальмування і заміщення.

Як і попередня теорія, концепція фрустрації не уникла зауважень і критики. Представником модифікованої форми теорії обумовлення агресії фрустрацією Л. Берковіц висунув припущення про те, що фрустрація викликає озлоблення (гнів) і емоційну готовність реагувати агресивно. Вчений визнав, що агресія не завжди є домінуючою реакцією на фрустраційний подразник і за певних умов може редукуватись аж до зникнення [12].

До концептуальної схеми «фрустрація – агресія» дослідник ввів три суттєві поправки: агресія не завжди реалізується в агресивних діях, але сприяє готовності до них; навіть при стані готовності агресія не завжди виникає без належних умов; вихід з фруструючої ситуації за допомогою агресивних дій виховує у індивіда звичку до них [12].

Згодом фрустраційний підхід зазнав значних змін та розділився на дві відносно самостійні течії. Представники першої залишились на позиціях фрустраційно-агресивної гіпотези і продовжують досліджувати умови, за яких ситуація фрустрації веде до виникнення агресивних дій. Отже, теорія

фрустрації-агресії призначена для пояснення ворожої агресії, а не інструментальної.

Прихильники другого напрямку в основу поклали аналіз фрустраційних ситуацій, класифікації і типології реакцій на фрустрацію. Агресія є результатом впливу особливих умов оточуючого середовища, а не вродженою схильністю до деструктивних дій. В ситуації ізоляції людини від впливу таких стимулів можна зменшити рівень її агресивності.

Розглянемо концепцію соціального научіння. А. Бандура, провідний прихильник теорії вважав, що люди переймають агресію як модель поведінки, спостерігаючи за іншими людьми. На думку науковця, повсякденне життя постійно демонструє моделі агресивної поведінки в сім'ї, субкультурі і засобах масової інформації [6]. В рамках цієї теорії значна увага приділяється вивченню впливу первинних посередників соціалізації – батьків – на навчання дітей агресивній поведінці. У своїх дослідженнях А. Бандура довів, що поведінка батьків може виступати в якості моделі агресії: у агресивних батьків зазвичай бувають агресивні діти. Важливим поняттям теорії соціального научіння є соціальне підкріплення – діяльність, що підсилює ефективну реакцію. Дійсно, імовірність того, що дитина стане агресивною, значно зростає у випадку, коли її агресивні дії позитивно підкріплюються. Таким чином, спостереження за агресією інших і позитивне підкріплення власної агресії з часом формує у людини високий рівень агресивності. На думку прихильників цього напрямку, симуляція поведінки, що пов'язана із толерантним ставленням до оточуючого середовища, сприяє розвитку неагресивної особистості з низьким рівнем ворожості.

Крім відомих теорій агресії існує низка окремих підходів до вивчення цього феномену: мотиваційний погляд (Х. Хекхаузен), реалізація смислу життя (В. Франкл), прагнення до самоактуалізації (А. Маслоу, К. Роджерс).

1.2 Психологічні особливості прояву агресивності в дошкільному віці

Проблема агресії в дитячому віці є актуальною за сучасних умов, оскільки зачіпає не тільки навколишніх людей – батьків, вихователів, однолітків, але й створює труднощі для самої дитини у її взаєминах з оточуючими. Окрім цього, агресивність у дитячому віці впливає не тільки на взаємини з оточуючими, але й визначає загальний розвиток особистості дитини.

Для аналізу особливостей прояву агресивності в дошкільному віці необхідно розглянути соціальну ситуацію розвитку на цьому віковому етапі.

Соціальна ситуація розвитку дитини в дошкільному віці (3 – 7 років) визначається активізацією спілкування дитини з дорослими та однолітками. Спілкування з дорослими розгортається на основі значної самостійності дошкільника, розширення його пізнання оточуючої дійсності. Завдяки використанню провідного засобу спілкування – мови та постановці запитань діти поповнюють свої уявлення про світ; в ролі слухача, малюк вимагає ставлення дорослого до нього як до партнера (пізнавальне спілкування). У дошкільному віці виникає й супутня форма спілкування – особистісна, яка характеризується тим, що дитина намагається обговорювати з дорослими поведінку і вчинки інших людей (А.В. Запорожець, М.І. Лісіна). Наслідування дитиною дорослого поступово стає свідомим та вибіркоким [22, 40, 43].

Для багатьох дітей цього віку характерним є набуття нового соціального статусу – вихованця дитячого садка. Здебільшого залучення дитини до цього соціального інституту має значний позитивний вплив (інтелектуальний та моральний розвиток; збагачення комунікативного досвіду; зростання вольової регуляції), однак може спричинити й деякі негативні психологічні наслідки (формування сором'язливості, агресивності, негативний досвід спілкування; емоційна травма через послаблення взаємин з батьками; перейманні від ровесників шкідливих звичок).

Особливої значущості в цей віковий період набувають взаємини з ровесниками, що виникає у зв'язку з розширенням сфери соціалізації дошкільника та ускладненням гри (від паралельного виконання ігрових дій з однаковими іграшками до постійної взаємодії та узгодженості сюжету та правил впродовж гри). Внаслідок тривалої взаємодії дошкільнят у дитячому середовищі з'являються перші нестійкі угруповання, вияви диференційованих ставлень до ровесників на основі симпатії. Статус дитини в середовищі ровесників суттєво залежить від характеру родинної взаємодії. Так, авторитарна стратегія батьків дошкільника проектується на спроби ним пригнічувати і утискувати ровесників. Наявність вільних, турботливих стосунків дитини з батьками, братами чи сестрами зумовлює успішність її адаптації в спілкуванні з іншими дітьми [61, 73].

Серед психологічних наслідків спілкування дошкільника з ровесниками виділяють наступні [73, 79, 90]:

- формування навичок соціальної взаємодії; вдосконалення здатності підтримувати розмову та ділитись інформацією;
- формування комунікативної гнучкості через домінування та підкорення в ході гри;
- формування самооцінки через порівняння себе з іншими дітьми;
- становлення здатності до емпатії та турботи.

Дошкільний вік є важливим етапом формування особистості, результатом якого є поява в кінці періоду низки особистісних новоутворень: супідрядність мотивів (спроможність дошкільника підпорядковувати поведінку одному домінуючому мотиву над іншими, менш вагомими; зміст цієї ієрархії залежить від віку дітей і їх виховання); внутрішні етичні інстанції (засвоєні дошкільником моральні норми, які регулюють його поведінку у відповідності до соціальних вимог); довільність поведінки (на фоні імпульсивної поведінки дитини початку дошкільного віку її дії з часом стають все більш керованими, безпосередні емоційні спонуки підкоряються соціально прийнятній меті); становлення самооцінки, яка є прямим відображенням

ставлення до дитини значимих дорослих та ситуативних досягнень. На основі адекватної самооцінки та почуття власної гідності у дошкільняти проявляється схильність до самоствердження [40, 43, 71, 77].

Кінець вікового періоду знаменує собою переживання дитиною кризи 6 (7) років. Вивчаючи її перебіг, О.О. Смирнова виділила три фази розвитку кризи. Під час докритичної фази гра в загальній структурі діяльності дошкільника починає поступово відходити на другий план; дитина намагається модифікувати гру, прагне до значущої, оцінюваної дорослими діяльності. На другому етапі розгортаються негативні емоційні та поведінкові реакції дитини (емоційно-особистісний дискомфорт, вередливість, неслухняність та впертість, спрямовані на батьків), зумовлені суперечністю між суб'єктивним бажанням дитини стати школярем та збереженням старого статусу дошкільника. Третій етап характеризується поступовим відновленням емоційного комфорту та зникненням негативної симптоматики, що пов'язано з набуттям дитиною нового соціального статусу школяра, залученням до навчальної діяльності [61, 73, 90].

Отже, рушійними силами розвитку психіки дошкільника є протиріччя, які виникають у зв'язку з розвитком низки потреб дитини. Найважливіші з них: потреба в спілкуванні, за допомогою якої засвоюється соціальний досвід; потреба в зовнішніх враженнях, в результаті чого відбувається розвиток пізнавальних здібностей; потреба в рухах, яка призводить до оволодіння системою різноманітних навичок та вмінь. Розвиток провідних соціальних потреб у дошкільному віці характеризується тим, що кожна з них набуває самостійного значення [79].

Перейдемо до питання прояву агресивності в дошкільному віці.

З точки зору А. Фрейд [82], агресія в дитячому віці – це один з механізмів захисту свого «Я». Тобто, агресія є проявом тривоги і страху, які відчуває Я щодо минулих або майбутніх подій, коли виникає загроза, реальна чи уявна для «Я» дитини. За допомогою агресії, дитина намагається оволодіти тривогою, яку відчуває, з приводу очікуваного покарання від тих осіб, на яких

спрямована агресія. В дитячому, зокрема, в дошкільному віці несвідомі агресивні імпульси можуть проявлятися не прямо, а у фантазіях та іграх дітей. Дитячими психоаналітиками А. Фрейд та М. Клайн було запропоновано використовувати ігрову техніку в якості засобу аналізу та терапії.

На думку Е. Еріксона [90] ворожість людини пов'язується з несформованістю на першому році життя базової довіри до світу, а формування агресивних ідеалів відноситься до стадії ініціативи, що припадає саме на дошкільне дитинство.

За даними А. Адлера [1], засновника індивідуальної психології, дитяча агресія спричинена почуттям неповноцінності, яку відчуває дитина протягом свого розвитку стосовно батьків, сиблінгів та оточуючих. Незрілість, невпевненість та несаможиттєвість дитини призводять до переживання підкореного становища по відношенню до більш сильних, що розвиває у дитини почуття неповноцінності. Це почуття викликає тривогу, прагнення компенсувати власну фізичну і психічну неповноцінність, тому дитина намагається досягнути своєї переваги за допомогою агресії.

В теорії соціального наочіння (Б. Скіннер, А. Бандура) акцентується на тому, що агресія у дитячому віці є соціально обумовленою поведінкою. Згідно з цією теорією механізмами формування агресії виступають: підкріплення агресивної поведінки з боку інших людей; наочіння через спостереження; самопідкріплення.

Дані досліджень А.О. Реана, Т. Г. Румянцевої, О. І. Фурманова [67, 68, 72, 84, 85] та інших фахівців дозволяють виокремити низку взаємопов'язаних чинників, які обумовлюють прояви деструктивної форми дитячої агресії:

- індивідуальний чинник – біологічні та психологічні передумови асоціальної поведінки, що ускладнюють адаптацію дитини до життя в соціумі;
- педагогічний чинник – недоліки сімейного та суспільного виховання;
- соціально-психологічний чинник – несприятливі особливості взаємодії дитини із найближчим оточенням (батьками, педагогами, колективом однолітків);

- особистісний чинник – система ціннісних орієнтацій, особливості світобачення, розвиток саморегуляції;

- соціальний чинник – матеріальне та фінансове забезпечення родини, рівень її культури, освіти, коло інтересів.

Російські науковці Н.І. Барченкова та Н.Н. Суворова [7] основними причинами агресивної поведінки дитини дошкільного віку визначають: нестачу любові значущих дорослих, передусім батьків; прагнення дитини до автономії, незалежності; невміння дошкільника правильно поводитися в конфліктній ситуації, застосування агресивності як захисної реакції; дисгармонійний розвиток внутрішнього світу, несформованість адекватної самооцінки, «Я-концепції»; труднощі в спілкуванні з однолітками; невміння домагатися високих результатів діяльності; втома, перенапруження, погане самопочуття.

Вітчизняна вчена О. Конопко [33-35] під «агресивною поведінкою дошкільника» розуміє специфічну форму його дій, завдяки яким він демонструє переваги у силі або використовує силу стосовно інших дітей, прагне нанести шкоди. Водночас, кваліфікуючи агресивну поведінку дошкільника як феномен особистісного зростання, вчена звертає увагу на його складність, адже не кожен прояв агресивної поведінки дитини слід однозначно оцінювати як негативний. Виникаючи в критичній ситуації, агресія виконує захисну функцію, допомагає дитині мобілізуватися для розв'язання проблеми. Безумовно, емоції злості й гніву зазвичай «запускають» агресію, водночас, ця емоція є своєрідною внутрішньою мобілізаційною силою, що сприяє процесу самоствердження.

О. Конопко [34] диференціювала такі види агресії дитини дошкільного віку: агресія-мобілізація, агресія-захист, агресія-загроза, агресія-насильство. Перший та другий типи агресії слугують радше механізмами актуалізації дитиною власних резервних можливостей із метою досягнення бажаного, протиставлення власної активності войовничій позиції оточення, реакцією на відчуття загрози. Дослідниця зауважує, що час від часу, не маючи наміру будь-

кому заподіяти шкоду, дитина всього лиш демонструє свою готовність дати відсіч, використовуючи з цією метою відповідну міміку, попереджувальні жести. Водночас, дані дослідження О. Конопко засвідчують, що досить часто діти 5-7 років вдаються до реального насильства, агресивної поведінки – відкритої чи прихованої.

В ході експериментального дослідження О. Конопко [33-35], визначаючи рівні агресивності дошкільників, виокремити такі типи прояву агресії:

- орієнтація на утвердження власних можливостей – енергійна мобілізація сил у конфліктній ситуації, що засвідчує намір задовольнити особисті потреби у змаганні (конкуренції) із сильним суперником, відстояти свої права, самоствердитися, проявити самоповагу, досягти успіху;

- орієнтація на проектування загрози – активізація установки «кращий засіб оборони – напад», проте обережний і дистанційний; проявляється переважно у словах-залякуваннях, загрозливому виразі обличчя та жестів, обіцянках покарати тощо;

- орієнтація на тиск і приниження іншого – злісна, ворожа поведінка, бажання реально заподіяти біль іншому, отримати задоволення від цього, використати силові методи, вдатися до різних форм насилля;

- орієнтація на самоусунення від конфлікту – уникнення конфліктів, ухиляння від необхідності проявити власну волю, поставити агресора «на місце», прийняти власне рішення у конфліктній ситуації, підкорення сильнішому, підлабузництво, звичка вдавати із себе жертву.

Отже, формування агресивності у дитячому віці обумовлене багатьма внутрішніми та зовнішніми чинниками. Враховуючи соціальну ситуацію розвитку старшого дошкільного віку, а також беручи до уваги дані провідних досліджень дитячої агресивності [34, 67, 72, 84, 85], можна визначити такі домінуючі чинники формування агресивної поведінки дітей дошкільного віку: стилі сімейного виховання та системи сімейних взаємин, фактори мікросередовища (приклади агресивної поведінки, що демонструють дорослі,

однолітки та телебачення), фізичні умови оточуючого середовища; вікові та індивідуально-психологічні особливості особистості.

1.3 Взаємозв'язок стилю сімейного виховання і прояву агресивності дітей

Серед чинників розвитку агресивності в дитячому віці важливе значення відводиться сім'ї як першій соціальній групі, з якою взаємодіє індивід. Серед особливостей сімейного виховання, що впливають на агресивність дитини, відмічаються такі: нестача тепла та ласки з боку батьків, поблажливе ставлення до агресії, незацікавленість дітьми, байдужість до них [56].

На думку В. Сатир, батьки можуть виступати по відношенню до дитини в трьох ролях: «начальника», «керівника і наставника» і «товариша».

«Начальник» виступає, на думку дослідниці, в трьох іпостасях. Перша з них – тиран, який постійно підкреслює свою владу, демонструє, що в курсі всього на світі і вважає себе зразком чесноти. Він завжди звинувачує дитину, тримає її в страху. Друга іпостась – це мученик, який хоче служити іншим, часто йде на великі жертви заради дрібниць, виступає в позиції миротворця. Виховання будується на почутті провини дитини. Третя іпостась – це мовник, який видає правила та вважає, що головне у вихованні – компетентність.

«Товариш» – це поблажливий друг, який все прощає, незалежно від можливих наслідків. Такий батько чи мати зазвичай неправильно реагує на вчинки дитини, що перешкоджає розвитку у дитини відповідальності.

Обидві ці ролі не створюють в сім'ї атмосферу довіри, без якої неможливо ефективне виховання. Краща роль, на думку В. Сатир – «наставник» – добрий, але твердий при необхідності, завжди здатний зрозуміти свою дитину; у вихованні такі батьки керуються реальністю, а не бажанням проявити владу» [74, 75].

Стиль виконання ролі кожного з батьків індивідуальний і обумовлений індивідуально-психологічними особливостями: темпераментом, характером,

соціальною спрямованістю особистості. Під стилем (типом) сімейного виховання зазвичай розуміється індивідуально-типологічні особливості взаємодії батьків і дитини, особливості комунікативних можливостей учасників спілкування, досягнутий рівень взаємин батьків і дитини. Тобто стиль сімейного виховання характеризується сукупністю застосовуваних батьками способів впливу на дитину через форми передачі інформації, форми впливу в звичайних умовах, в ситуаціях невдач і успіху. Стилі сімейних відносин опосередковані спілкуванням.

А. Болдуїн [12] виділив три стилі виховної практики батьків – демократичний, авторитарний і змішаний. У сім'ях з демократичним стилем виховання діти відрізняються помірно вираженою здатністю до лідерства, агресивністю, прагненням контролювати інших дітей, соціальною активністю і легкістю вступати у контакт з однолітками; однак у них слабо розвинені альтруїзм та емпатія і самі вони важко піддаються зовнішньому контролю.

При контролюючому та змішаному стилі виховання діти ростуть неагресивними та слухняними. В цілому поблажливий стиль виховання при якому батьки не контролюють своїх дітей, дозволяють їм робити все, що вони хочуть, аж до прояву агресії, непослідовні у питаннях покарання, використовують суперечливі методи виховного впливу на дітей, призводить до виникнення і розвитку агресивності у дитячому віці.

А.В. Петровським визначено п'ять тактичних ліній у вихованні: диктат; опіка; конфронтація; мирне співіснування на основі невторчання; співпраця. Науковець акцентує увагу на тому, що надмірна авторитарність батьків, ігнорування інтересів і думок дитини, позбавлення її права голосу виступають передумовою дисгармонічного формування особистості.

Наступною лінією у вихованні, за А.В. Петровським, є опіка. Якщо диктат передбачає насильство, жорсткий авторитаризм, то опіка – турботу, огороження від труднощів, ласкаву участь. Водночас, результат виховання за таких стилів багато в чому збігається: у дітей відсутні самодіяльність, ініціатива, оскільки імпульс раннього дитинства «Я сам!» поступається місцем

байдужості. Питання про активне формування особистості дитини при такому стилі сімейного виховання відходить на другий план, а на перший виходять задоволення потреб дитини та огорожу її від труднощів і відповідальності.

До прямої конфронтації зазвичай ведуть конфлікти в родині. Стиль мирного співіснування з позиції невтручання заснований на пасивності батьків, що не вимагає душевних витрат. Сім'я як центр тяжіння, емоційний магніт для дитини не існує.

Ще одна лінія у вихованні – співпраця, – за А.В. Петровським, є оптимальним способом організації сімейного виховання. При такому стилі взаємини членів родини опосередковані змістом спільної діяльності, соціально значущими зв'язками, сумісними цілями, моральними цінностями, на які орієнтуються.

Є.Г. Ейдемільером і В.В. Юстицкисом виокремлені наступні типи негармонійного сімейного виховання: гіперпротекція – гіпопротекція; потурання – ігнорування потреб дитини; надмірність вимог-обов'язків – недостатність вимог-обов'язків дитини; надмірність вимог-заборон – недостатність вимог-заборон; надмірність санкцій – мінімальність санкцій; нестійкість стилю виховання [91].

Досить відомою є також класифікація типів виховання, запропонована А.Є. Лічко [29]: 1) гіперопіка різних ступенів: від бажання бути співучасником всіх проявів внутрішнього життя дітей (її думок, почуттів, поведінки) до сімейної тиранії; 2) гіпоопіка, нерідко перехідна в бездоглядність; 3) відносини, що створюють «кумира» сім'ї (постійна увага до будь-якої спонуки дитини, непомірна похвала); 4) відносини, що створюють «попелюшок» в родині, де батьки приділяють багато уваги собі і мало дітям. У зв'язку з цим спостерігається збільшення кількості черствих, жорстоких та агресивних людей.

Найбільшого поширення у вітчизняній та зарубіжній науці отримала класифікація стилів сімейного виховання та взаємин, яка бере свій початок в працях К. Левіна [45]. В цій класифікації виділяється три стилі відносин:

потурання (індиферентний); авторитарний; демократичний. Перший з них проявляється в сім'ї як відсутність усіляких відносин: відстороненість і відчуженість членів сімейного союзу один від одного, їх повну байдужість до справ і почуттів іншого; у взаєминах і спілкуванні реалізується принцип «роби, що хочеш». При цьому стилі, зазвичай, взагалі не встановлюється ніяких обмежень та директив, не формуються ієрархічні структури. Діти найчастіше надані самі собі навіть при прийнятті відповідальних рішень, що породжує почуття невпевненості в собі. Результатами такого стилю можуть стати некерована поведінка, несформованість самоконтролю і почуття відповідальності, нереальні плани на майбутнє. Такі батьки дозволяють дітям робити все, що їм захочеться, аж до того, що не звертають уваги на спалахи гніву і агресивну поведінку. При такому стилі сімейних взаємин методи виховання у матерів і батьків нерідко суперечливі та неузгоджені. Діти за таким стилем виховання часто відрізняються імпульсивністю, незрілістю суджень, низьким рівнем самоконтролю, заниженою самооцінкою.

Авторитарний та демократичний стилі утворюють певну шкалу, на одному полюсі якої панує жорстка авторитарність (безапеляційне ставлення членів сім'ї, жорстокість, агресія, диктат, холодність), а на іншому – демократія (співробітництво, взаємодопомога, рівноправність всіх учасників сімейного союзу). Демократичний стиль націлений на більшу самостійність дітей поряд із загальним керівництвом дорослих, що сприяє формуванню самоконтролю і відповідальності дітям. Авторитарні батьки виключають душевну близькість з дітьми, скупі на похвали. У дітей при такому вихованні розвивається почуття провини або страху перед покаранням і, як правило, дуже слабкий самоконтроль. Діти авторитарних батьків насилу встановлюють контакти з однолітками через постійну настороженість до оточуючих.

З точки зору наслідки цих стилів взаємин науковцями доведено, що найкращим з них є демократичний стиль, який сприяє не тільки підтриманню нормальних відносин з дітьми, а й формуванню в них якостей гармонійної особистості (ініціатива, відповідальність, самостійність, активність). При

цьому стилі виховний процес здійснюється твердо і послідовно, але гнучко і раціонально, з обов'язковим поясненням мотивів своїх вимог; влада використовується лише при крайній необхідності, правила та думки не є догмами.

Л. А. Холева зазначає, що при авторитарному стилі виховання, якому властиве холодне ставлення батьків до дітей, у дошкільників формується агресивність. Діти, батькам яких властивий авторитаризм, при взаємодії з іншими дітьми часто вступають у конфлікти, б'ються, нерідко погрожують, кричать, нав'язують свою думку у спільному виконанні завдань, прагнуть до домінування, мають низький статус у системі міжособистісних взаємин у середовищі однолітків.

Ю.П. Азаров виділив кілька типів авторитарного ставлення [43].

1. Прихована (опосередкована) авторитарність. В основі всіх взаємовідносин лежать авторитарно-опосередковані дії. Їм підпорядковує авторитарист і довіру, і гру, і систему перспектив. Головна його турбота – створення міцної системи внутрішньосімейних, внутрішньогрупових залежностей, обачливо ним керованої. Улюблені його слова «У нас все вирішує сім'я», а якщо дитина завинила, то виховні заходи застосовує другий з батьків, який видається більш жорстким і сердитим. Такий стиль авторитарності кваліфікується як жорстокий спосіб спілкування.

2. Пряма авторитарність – відкрите невизнання індивідуальності дитини. Грубий, прямий авторитаризм зазіхає на внутрішню свободу дитини. Батько хизується своєю відвертістю, прямоотою, тримається на відстані. Девіз – «кожен повинен знати своє місце». Всі його дії відверто жорсткі і прямолінійні. Якщо встановлені ним правила, в тому числі найнезначніші, не виконуються, то він вживає жорстких мір, аж до деспотизму. Володіє, як правило, швидкою реакцією, величезною завзятістю, наполегливістю; елементарну, найпростішу організацію будь-якої справи доводить до досконалості. У цьому він може бути вимогливим до самого себе. Він щиро

зневажає схильність до аналізу, сумніви. До його особистих якостей та настрою повинні підлаштовуватися все.

3. Демагогічна авторитарність. Своє неприйняття інших особистостей прикриває набором догматичних положень: моральних, політичних. Любить тріскучі фрази. Виховне кредо: впливати на свідомість дитини тільки за допомогою бесід, навіювань, роз'яснень. Сім'я для нього – постійна аудиторія, в якій говорить, панує лише він один. Це проповідник, для нього слово – засіб особистого впливу, він схильний до імпровізації. Всі шляхи вдосконалення майстерності мови зводяться до пошуків нових форм, прийомів і ніколи не ведуть до розробки змісту. Наприклад, він говорить: «Наше завдання – підготувати дітей до життя», «Треба провести бесіду на цю тему», – в такому дусі один заклик змінює інший, нехтуючи цілеспрямованим накопиченням соціального досвіду дитини, поза яким не може формуватися його моральність.

4. Індиферентний авторитаризм. Дотепний і рівний у зверненні, все чемно і галантно, обов'язкова показна демократичність відносин, показна невимушена легкість. А ось справжньої єдності у відносинах дорослих і дітей немає. У всьому показуха, лакування, бездушність, зле і страшне. Страшне тому, що приводу для протесту немає: все чемно. А десь між ввічливістю – «Завтра чекаю Вас, молода людина, для серйозної розмови» [43].

У класифікації Г. Крайг [40], окрім традиційних, виділено додаткові стилі батьківської поведінки:

1. Авторитарний стиль – образ дій батьків, що відрізняється підпорядкуванням власної поведінки жорстким правилам і нав'язуванням цих правил своїм дітям, а також винятком дітей з процесу прийняття рішення в родині. Батьки стримані у відносинах з дітьми, можуть вдаватися до покарання. Авторитарні батьки віддають команди і чекають, що вони будуть виконані, уникаючи довгих суперечок з дітьми. Всі спроби дитини здобути незалежність можуть виявитися для неї вкрай фруструючими.

2. Авторитетний стиль батьківської поведінки – образ дій батьків, що поєднують високу ступінь контролю з теплотою, прийняттям і підтримкою зростаючої автономії своїх дітей. Хоча такі батьки і накладають певні обмеження на поведінку дітей, вони пояснюють їх зміст і принципи цих обмежень, готові вислухати заперечення дітей і поступитися у разі доцільності.

3. Ліберальні батьки відрізняються майже повною відсутністю контролю за дітьми при добрих, сердечних відносинах з ними. Діти таких батьків можуть зазнавати труднощів у ситуаціях, коли потрібно стримати власні пориви або відкласти задоволення заради справи.

4. Індиферентний стиль батьківської поведінки характеризується відсутністю інтересу до виконання батьківських функцій. Такі батьки практично не контролюють дітей, не виявляють з ними теплоти і сердечності.

5. Традиційний стиль батьківської поведінки. При традиційному стилі батьки виконують частково застарілі ролі, закріплені давньою традицією за чоловіком і жінкою. Батько може бути досить авторитарним, а мати – більш турботливою; вплив одного батька врівноважується впливом іншого [40].

За даними Г. Крайг, діти авторитарних батьків відрізняються замкнутістю, боязкістю, не прагнуть до незалежності, дратівливі. Діти ліберальних батьків можуть бути неслухняними і агресивними, вони схильні до імпульсивності і часто не вміють вести себе на людях. Діти авторитетних, з точки зору дослідниці, батьків адаптовані найкраще: вони більш впевнені в собі, повністю себе контролюють і соціально компетентні. Згодом у цих дітей розвивається висока самооцінка. Найгірший стан справ у дітей індиферентних батьків, коли потурання супроводжується відкритою ворожістю, проявом руйнівних імпульсів.

Метою нашого дослідження є виявлення взаємозв'язку між типом (стилем) сімейного виховання і проявами агресивності в дитини. Стиль сімейного виховання тісно пов'язаний з більш загальною характеристикою як

тип ставлення. Особливістю батьківського ставлення до дитини, на думку науковців [4, 6, 13], є три їх складові: емоційна, когнітивна та поведінкова.

Емоційний компонент характеризує негативне або позитивне ставлення до дитини, прийняття або відкидання, повагу або неповагу, близькість або віддаленість тощо. Адекватні уявлення батьків про характер, потреби, схильності, захоплення та інтереси дитини складають когнітивний компонент батьківського ставлення. Неадекватні уявлення, пов'язані з помилковими настановами на дитину (заниження або перебільшення її можливостей, недовіра, ворожість) веде до зростання напруги та агресивності.

Як зазначила А.Я. Варга [13], поведінковий компонент батьківських відносин – це способи впливу на дитину, манеру спілкування, способи контролю. Крайні полюси цих впливів – домінування батьків і відсутність будь-якого впливу на дітей, а проміжні – кооперація батька з дитиною.

С.В. Небиковою в ході експериментального дослідження встановлено особливості, що характеризують ставлення батьків до дівчат і хлопців в нормальній малодітній сім'ї. Так, згідно з даними дослідниці, неадекватне уявлення про сина частіше зустрічається у матері, ніж у батька. Для неї характерний змішаний стиль поведінки – вони більш авторитарні, ніж батьки, але, водночас, більш схильні до співпраці. Батьки не схильні до співпраці з синами, вважають за краще домінувати у відносинах з ними. С.В. Небиковою також виявлено, що тільки 45% матерів і 25% батьків емоційно приймають своїх дітей – високо оцінюють їх здібності, заохочують ініціативу, довіряють тощо. Інші ж мають неадекватні уявлення про власну дитину (інфантилізація), а поведінковий компонент виявляється у авторитаризмі [59].

Отже, жорсткі, суворі взаємини в родині, владний та категоричний тон, постійні накази та зауваження, а також надмірний контроль та залежність, або, навпаки, повна байдужість батьків до життя своєї дитини сприяють розвитку агресивної моделі спілкування та поведінки.

На розвиток агресивності дитини впливають і природні особливості її темпераменту, наприклад, збудливість і сила емоцій, які сприяють

формуванню таких рис характеру, як запальність, дратливість, невміння стримувати себе. Водночас, темперамент дитини впливає на сам процес виховання його батьками. Відтак, з моменту народження дитини певні особливості її темпераменту провокують певну поведінку батьків (та інших дорослих). Повторюючи свою поведінку, дорослі створюють по відношенню до дитини певну систему спрямованих впливів, які чинять вплив на формування поведінки і особистості дитини. Таким чином, темперамент дитини модифікує, змінює напрямок виховних впливів, які спрямовані на неї. Інакше кажучи, середовище діє на дитину опосередковано через властивості її темпераменту (В.П. Михайлова).

Російською вченою Н.І. Коритченковою [38, 97-98] були виділені рівні батьківських відносин на основі прояву до дітей розуміння та любові. Перший, найнижчий, рівень представлений байдужим ставленням до дітей, до їх почуттів, переживань, відсутністю почуття обов'язку і відповідальності перед ними. Це рівень індиферентного ставлення.

Другий рівень батьківських відносин, за Н.І. Коритченковою, це рівень авторитарних батьків, які характеризуються показною повагою до дітей, любов'ю, за якою стоїть байдужість і лицемірство. Це рівень демонстрації своєї влади над дитиною, постійного придушення думок і почуттів власних дітей, що характеризується напруженістю, конфліктністю і агресивністю.

Третій рівень батьківських відносин, на думку вченої [38, 97-98], характеризується догодою капризам дитини, потуранням егоїстичних потреб. Ставлення характеризується недовірою до дитини та надмірним контролем за її поведінкою. Цьому рівню ставлення відповідає агресивний стиль поведінки.

Четвертий рівень відносин, за Н.І. Коритченковою, характеризується довірою між батьками і дітьми, спільністю їх інтересів. Для них характерно обговорення спільних проблем, участь в їх рішенні, почуття відповідальності один за одного. Цим відносинам відповідає гуманістичний стиль поведінки.

Крім цих типів відносин вчена [38, 97-98] виокремлює змішаний тип, коли один з батьків, часто – матір, домінує у відносинах з дітьми, а інший – не

має права голосу ні з одного питання. Така жорстка авторитарна поведінка депривує психічний розвиток дітей і сприяє їх підвищеній тривожності і страху.

Перейдемо до розгляду питання визначення науковцями параметрів виховних впливів батьків, які сприяють прояву агресивності в дошкільному віці. Особливості сімейного виховання досліджувались й з боку ставлення батьків до агресії дитини і застосування ними покарань. Науковці Р. Сірс, І. Маккобі, К. Левін визначили два фактори сімейного виховання, що впливають на рівень агресії дітей. Перший – це поблажливість, під якою розуміється готовність батьків пробачати вчинки. Другий фактор – це строгість покарання батьками агресивної поведінки дитини. Виявилось, що найбільш агресивні діти росли в сім'ях, де батьки завчасно не демонстрували своє негативне ставлення до прояву агресії, але, коли дитина провинилась, її суворо карали. Батьки ж найменш агресивних дітей завчасно попереджали своїх дітей про неприйнятність будь-якої агресії, однак не були схильні застосовувати суворі покарання за вже виконані дії [56].

В ході дослідження А. Бандури та Р. Уолтерса [6], було виявлено, що відмінною особливістю виховної практики батьків, які мають агресивних синів, є непослідовність у пред'явленні вимог: заохочення агресії поза домом та використання суворих покарань за прояв агресії проти себе. Тобто, батьки самі підкріплюють агресивну поведінку своїх дітей. Науковцями встановлено, що матері агресивних хлопчиків менш вимогливі до слухняності, поблажливо ставляться до провини синів. В цьому дослідженні показано, що фрустрація потреби у залежних взаєминах з батьками викликає у дітей ворожість та недовіру, яка поширюється на інших дорослих й однолітків, що погіршує процес соціалізації.

В своїх працях Дж. Паттерсон [95] розглядав наступні параметри сімейного виховання: контроль (ступінь опіки і обізнаності про своїх дітей) та послідовність (постійність у вимогах і методах дисциплінарного впливу). Дослідником встановлено, що відсутність чи недостатність контролю у

застосуванні покарань батьками тісно пов'язані з асоціальністю та агресивними проявами дітей. Дж. Паттерсоном [95] пояснено вплив негативних сімейних взаємин на прояви агресивності дітей за допомогою «моделі примусу». Непослідовність батьків у застосуванні методів впливу на дитину (вони то поблажливо відносяться до агресивних проявів дитини, то, карають за те, що минулого разу ними не засуджувалось) призводить до засвоєння дитиною тактики відстоювання своїх інтересів за допомогою непокори батькам. Батьки, в свою чергу, зустрічаючи опір, відмовляються від своєї початкової вимоги, тим самим неприйнятна поведінка дитини підкріплюється. Надалі завдяки цьому підкріпленню зростає імовірність того, що наступного разу дитина застосує аналогічну тактику поведінки. В разі подальших невдалих спроб батьків вплинути на дитину, це призведе до закріплення в дитини таких форм поведінки, як непоступливість та непокора. Ці форми поведінки надалі будуть поширюватись не тільки на батьків, але й переноситись на взаємини з іншими людьми. Відмова батьків від своїх початкових вимог розцінюється дитиною як дозвіл з їхнього боку, вона засвоює, що таким чином може досягнути свого не тільки від близьких, але й від інших людей, нав'язуючи свою думку чи рішення. Дитина і з іншими людьми буде поводити себе так, щоб змусити їх робити те, що вона хоче, буде прагнути нав'язати свою думку. Це стане перешкодою у налагоджуванні стосунків з іншими людьми, що, у свою чергу, призведе до зростання агресивності дитини.

Д. Олвеусом [93] було виявлено факт впливу поведінки дитини на поведінку батьків, і навпаки. Науковцем було виявлено взаємозв'язок між агресивністю дітей і такими параметрами: негативізм матері стосовно дитини; терпляче ставлення матері до проявів дитиною агресії по відношенню до однолітків та членів сім'ї; використання силових або інших дисциплінарних методів впливу на дитину; рівень активності та вибуховості дитини. Дослідником зафіксовано кореляційний зв'язок між негативним ставленням матері до дитини, застосуванням строгих покарань, а також між

темпераментом дитини та поблажливістю до її агресії з боку матері. Найбільший вплив на агресивність дитини, за даними Д. Олвеуса, має негативне або байдуже ставлення матері до дитини, у поєднанні з поблажливістю до її агресивних проявів.

Розглянемо вплив сімейного виховання на такі складові агресивності, як тривожність і страх. Головним джерелом тривоги для дошкільнят виявляється сім'я. Надалі, роль сім'ї значно зменшується, оскільки зростає роль школи та однолітків. В дошкільному ж віці саме тип сімейного виховання є визначальним фактором впливу на психіку дитини. Тривожність та самооцінка дитини можуть виступати особистісними параметрами, що сприяють прояву агресивності [23, 25, 50]. Висока ймовірність виховання тривожної дитини у тих батьків, які здійснюють виховання по типу гіперопіки та авторитарного характеру спілкування (надмірна турбота, контроль, наявність обмежень і заборон). При такому вихованні дитина втрачає впевненість в собі, постійно боїться негативної оцінки, що може перерости в тривожність як стабільне особистісне утворення. Виховання по типу гіперопіки може поєднуватися з симбіотичних, відносин дитини з одним з батьків (зазвичай, з матір'ю). Завдяки тісному емоційному контакту з дитиною, мати або батько заражає своїми страхами дитину, тобто сприяє формуванню тривожності.

Посиленню тривожності у дитини можуть сприяти і завищені вимоги з боку батьків і вихователів. Вони створюють ситуацію хронічної неуспішності, абстрагуючись від реальних можливостей дитини. Ще один фактор, що сприяє формуванню високої тривожності – часті докори, що викликають почуття провини; зайва строгість батьків також сприяє появі страхів і тривоги. Постійні страхи посилюють тривожність і тоді можуть виникнути невротичні риси, які з'являються через нестачу любові. В дитини розвивається невпевненість в собі, нерішучість, підвищена сугестивність, несаможиттєвість. Невпевнена, тривожна дитина завжди недовірлива, чекає нападу з боку інших, що сприяє утворенню реакцій психологічного захисту у вигляді агресії [38].

Соціальна ситуація розвитку дитини дошкільного віку має велике значення для прояву і закріплення агресивності. За умов певних стилів сімейного виховання, коли дитина отримує негативні емоції, це сприяє формуванню надмірно завищеної, неадекватно заниженої або суперечливої і нестабільної самооцінки. Самооцінка є найважливішим компонентом цілісної самосвідомості особистості, і виступає необхідною умовою гармонії відносин людини з самою собою та з іншими людьми. Вирішальну роль в генезі самооцінки має спілкування дитини з дорослими. Спочатку дитина на віру приймає оцінку батьків. Згодом діти навчаються оцінювати свої вчинки та вчинки своїх однолітків, вчаться порівнювати себе з іншими людьми, (зовнішній вигляд, поведінку, особистісні якості, власні стані тощо). На перших етапах розвитку у дітей, зазвичай, завищена самооцінка; занижена може бути наслідком постійних зауважень, осуду та критики з боку батьків або інших значущих дорослих [22].

Ставлення до себе як до слабкого, невмілого сприяє підвищенню тривожності, невпевненості в собі, зневаги до себе. В результаті, дитина може замкнутою, нетовариською або, навпаки надто товариською, настирливою, озлобленим. Відсутність повноцінних доброзичливих відносин сприяє збільшенню образливості, ворожості, формуванню почуття неповноцінності і збільшенню прояву агресивності.

Таким чином, провідним чинником виникнення агресивної поведінки дошкільників є несприятливий емоційний мікроклімат у сім'ї. Надто суворі покарання, тотальний контроль або відсутність контролю за дітьми з боку батьків, поблажливий стиль виховання, байдужість сприяють підвищенню рівня агресивності дитини.

Отже, визначення терміну агресії у науковій літературі має широкий діапазон та різні напрямки пояснення. Зазвичай його використовують для позначення таких дій, які можуть бути мотивовані: страхом або фрустрацією; бажанням викликати страх у інших; прагненням досягнути визнання власних ідей чи здійснення власних інтересів. Агресивні дії людини обумовлені її

агресивністю – психологічною властивістю особистості. Агресивність може визначатися як стійкий набір особистісних якостей, який сприяє збігу потреби і цілі насильницької поведінки.

Аналіз наукової літератури з проблеми дослідження свідчить про існування трьох основних наукових концепцій, що трактують природу агресивності: інстинктивістська (агресія як вроджений інстинкт індивіда; теорії психоаналітичного спрямування), теорія фрустрації (агресія як поведінкова реакція на фрустрацію) та соціального наочіння (агресія як засвоєння поведінки в процесі соціалізації через спостереження певного способу дій).

Формування агресивності у дитячому віці обумовлене багатьма внутрішніми та зовнішніми чинниками. Враховуючи соціальну ситуацію розвитку старшого дошкільного віку, а також беручи до уваги дані провідних досліджень дитячої агресивності, було визначено такі домінуючі чинники формування агресивної поведінки дітей дошкільного віку: стилі сімейного виховання та системи сімейних взаємин, фактори мікросередовища (приклади агресивної поведінки, що демонструють дорослі, однолітки та телебачення), фізичні умови оточуючого середовища; вікові та індивідуально-психологічні особливості особистості.

Важливе значення серед чинників розвитку агресивності в дитячому віці відводиться сім'ї, як першій соціальній групі, з якою взаємодіє індивід. Серед особливостей сімейного виховання, що впливають на агресивність дитини, можна виділити такі, як: нестача тепла та ласки з боку батьків, поблажливе ставлення до агресії, незацікавленість дітьми, байдужість до них.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СТИЛЮ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ З ПРОЯВАМИ АГРЕСИВНОСТІ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1 Організація та методичне забезпечення дослідження

За даними провідних фахівців [10, 15, 34, 72, 84], прояви агресії – одна з доволі поширених у дошкільному віці проблем, оскільки ті чи інші форми агресивності притаманні більшості 5-7-річних дітей. За даними досліджень цих науковців, із засвоєнням основних моральних правил і норм поведінки у багатьох старших дошкільників прояви агресивності поступаються просоціальним формам. Водночас, в деяких дітей означеної вікової категорії агресія як стійка форма поведінки не лише зберігається, а й розвивається, трансформуючись у стійку негативну якість особистості [56]. Наслідком цього є деформація особистісного розвитку, звуження можливостей повноцінного спілкування з однолітками.

Основними причинами агресивної поведінки дитини дошкільного віку дослідники [7, 30] визначають: нестачу любові значущих дорослих, передусім батьків; прагнення дитини до автономії, незалежності; невміння дошкільника правильно поводитися в конфліктній ситуації, застосування агресивності як захисної реакції; дисгармонійний розвиток внутрішнього світу, несформованість адекватної самооцінки, «Я-концепції»; труднощі в спілкуванні з однолітками; невміння домагатися високих результатів діяльності; втома, перенапруження, погане самопочуття.

Здійснений в попередньому розділі аналіз концептуальних підходів та результатів експериментальних досліджень засвідчив, що фахівцями у дослідженні феномена агресії надається перевага аналізу форм агресивної поведінки дошкільників, визначенню її чинників, а також особливостям

корекційної роботи з цією категорією дітей [10, 29, 56, 63]. Водночас, недостатньо висвітлюється проблема зумовленості виникнення агресії психологічними взаєминами між членами сім'ї. Зокрема, характеру впливу типу сімейного виховання на прояви агресивності у дітей старшого дошкільного віку. Вивчення цього аспекту проблеми сприятиме не лише поглибленню розуміння агресивної поведінки у дошкільному віці, а й попередження її у майбутньому.

На основі представленої теоретичної аналізи поставленої проблеми нами було висунуто припущення про те, що стиль сімейного виховання чинить вплив на прояви агресивності у дітей дошкільного віку. Зокрема, негативні особливості емоційного розвитку дитини (агресивність, тривожність, самооцінка) залежать від стилю сімейного виховання; владне, пригнічуюче ставлення батьків до дитини сприяє розвитку агресивності; індиферентне, пасивне ставлення батьків обумовлює агресивність дітей.

Мета дослідження: теоретично та емпірично дослідити взаємозв'язок стилю сімейного виховання з проявами агресивності у дітей старшого дошкільного віку.

Об'єкт дослідження – прояви агресивності у дітей дошкільного віку.

Предмет – взаємозв'язок стилю сімейного виховання з проявами агресивності у дітей старшого дошкільного віку.

Завдання дослідження:

1. Здійснення теоретичного аналізу дослідження проблеми агресивності, прояву агресивності в дошкільному віці, стилів сімейного виховання.
2. Здійснення теоретичного аналізу проблеми взаємозв'язку стилю сімейного виховання з проявами агресивності у дітей дошкільного віку.
3. Проведення емпіричного дослідження взаємозв'язку стилю сімейного виховання з проявами агресивності у дітей старшого дошкільного віку.
4. Розробка програми з корекції прояву агресивності у дітей старшого дошкільного віку.

Дослідницьку вибірку склали сім'ї з різними типами сімейного виховання. В дослідженні взяли участь 32 дитини старшого дошкільного віку (5 – 6 років), а також 32 батька (матері). Базою дослідження стали: Дитячий заклад дошкільної освіти №172 м. Запоріжжя. Емпіричне вивчення впливу типу сімейного виховання на прояви агресивності у дітей дошкільного віку проводилося в 2021-2022 році у три етапи.

Перший етап (підготовчий): здійснення теоретичного аналізу психолого-педагогічної літератури з теми дослідження, вивчення стану розробки проблеми агресивної поведінки в дошкільному віці, визначення вихідних положень і наукового апарату обраної проблеми.

Другий етап (діагностичний): здійснення підбору надійного пакету діагностичних методик, формування дослідницької вибірки, проведення емпіричного дослідження взаємозв'язку стилю сімейного виховання з проявами агресивності у дітей старшого дошкільного віку.

Третій етап (аналітичний): кількісна обробка і якісний аналіз отриманих даних, здійснення інтерпретації результатів дослідження, розробка програми з корекції прояву агресивності у дітей старшого дошкільного віку, визначення перспектив подальшої розробки заявленої проблематики.

Методи дослідження:

- *теоретичні:* індукції і дедукції (для формування та перевірки гіпотези), аналізу, синтезу, узагальнення (аналіз і синтез літератури з обраної проблеми, синтез і узагальнення отриманих результатів);

- *емпіричні:* психодіагностичні методики для дослідження прояву агресивності, тривожності та самооцінки дітей дошкільного віку, а також для виявлення домінуючих стилів сімейного виховання;

- *математико-статистичні методи* обробки експериментальних даних на базі пакету статистичних програм IBM SPSS-20: кількісний і якісний аналіз результатів дослідження, описова статистика (обчислення середніх значень, стандартного відхилення, знаходження процентного розподілу), метод кореляції за Спірменом.

Теоретичний аналіз наукової літератури засвідчив, що дослідники зіштовхуються з низкою проблем, які пов'язані з вивченням агресивності у дітей дошкільного віку. Ці проблеми пов'язані з вибором контингенту досліджуваних; з вибором психодіагностичного інструментарію; з умовами організації та проведення психологічного обстеження; проблемами інтерпретації психодіагностичних даних тощо.

Труднощі, пов'язані з дослідницькою вибіркою стосуються того факту, що агресивні тенденції у поведінці дітей не завжди чітко виражені. Окрім цього, не кожен тип агресивної поведінки дитини може трактуватися як саме агресія: у дошкільників, нерідко, готовність до відкритих агресивних вчинків маскується або пригнічується самою дитиною [56]. Важливою умовою ефективного дослідження агресивності дошкільників також є створення довірливої ситуації під час обстеження.

На думку вітчизняної вченої О. Кононко [33, 34, 35], досліджуючи агресивну поведінку дітей старшого дошкільного віку, необхідно звертати увагу на такі її прояви: прагнення домінувати над іншими; імпульсивність, невірноваженість; низький рівень самоконтролю та саморегуляції; непередуманість учинків; спалахи роздратування, гніву; сумніви, невпевненість у собі, складність прийняття рішень; ігнорування моральних норм і правил поведінки; відсутність страху, почуття провини, каяття за свої вчинки; нездатність розуміти однолітків, ігнорування їхніх переживань; несформованість механізму децентрації, вміння поставити себе на місце іншого.

Найбільшою проблемою, на нашу думку, постає адекватний вибір діагностичного інструментарію, оскільки можна констатувати недостатню кількість надійних психодіагностичних методик, які дозволяють вивчати характер та міру прояву агресивності дітей дошкільного віку. Більшість сучасних методики, призначених для вивчення феномену агресії, розраховані на дорослу аудиторію, представлені в недостатній кількості та часто недосконалі. Відзначимо, що в науковій літературі не наведено

стандартизованих методик, призначених для вивчення агресивної поведінки в дітей дошкільного віку, а віковий розвиток дошкільника не дозволяє йому працювати з опитувальниками (здійснювати самозвіти). У зв'язку з цим при дослідженні дошкільнят доцільно використовувати проєктивні методики та експертні оцінки педагогів.

Під час психодіагностичного обстеження прояву агресивності дітей дошкільного віку нами використано комплекс методик; це дозволило порівнювати між собою результати за окремими методиками, з даними, отриманими в процесі бесід з батьками та спостережень за дітьми. Слід відзначити, що для отримання більш достовірних результатів, для дітей дошкільного віку нами використовувались проєктивні методики; для батьків та вихователів – стандартизовані тестові методики (опитувальники). Збіг певних параметрів за методиками забезпечує достовірність результатів та можливість побудови відповідних психодіагностичних висновків.

Отже, для дослідження прояву агресивності в дітей дошкільного віку, а також для вивчення типу сімейного виховання нами був розроблений діагностичний комплекс, до якого увійшли наступні методики:

- проєктивна методика «Малюнок неіснуючої тварини» з метою виявлення наявності агресії у дітей;
- «Тест тривожності» (Р. Темпл, В. Амен, М. Дорки) для виявлення ступеню тривожності дошкільників;
- «Тест руки» (Е. Вагнер, Б. Брайклін) з метою діагностики агресії;
- «Шкала агресивності» (П. Орпінас, Р. Франковскі) для визначення рівня агресії дошкільників;
- «Тест батьківського ставлення» (А.Я. Варга, В.В. Столін) для дослідження типу батьківського ставлення до дитини;
- методика «Стилі виховання» (Р.В. Овчарова);
- методика PARI (Е. Шеффер, І. Белл, адапт. Т. Нещерет) для вивчення ставлення батьків до різних сторін сімейного життя.

Розглянемо детальніше обрані методики.

Проективна методика *«Малюнок неіснуючої тварини»* використана нами з метою виявлення наявності агресії у дітей. Ця методика дозволяє вивчити рівень тривожності, агресивності та психологічних проблем дитини. Представляючи досліджуваному безмежні можливості самовираження, він забезпечує повну реалізацію механізмів проекції. Завдання зазвичай розглядається респондентом як процедура дослідження уяви, тим самим значно знижується дія механізмів психологічного захисту.

В ході дослідження експериментатор пропонує дитині придумати і намалювати неіснуючу тварину, назвати її неіснуючим ім'ям. Після цього проводиться бесіда, в ході якої дитина розповідає про цю тварину: де вона живе, її настрій, уточнює значення деяких елементів. Під час виконання малюнків фіксуються всі рухи і висловлювання.

Зображений дитиною графічний матеріал має не тільки зв'язок з емоціями, які відіграють певну роль у формуванні образів фантазії, але й реальними особистісними та соціальними проблемами. Метафоричність зображення в ході інтерпретації малюнку переноситься на особистість дитини й описується у психологічних категоріях: хоча процес проекції й протікає без контролю свідомості, він все ж відображає свідомі настанови респондента. І.А. Фурмановим виокремлено 15 «симптомокомплексів» для інтерпретації малюнків [84]. Саме цей симптомокомплекс ми будемо використовувати при інтерпретації малюнків досліджуваних дошкільників. Симптомокомплекс «Агресія» до тесту «Неіснуюча тварина» представлений в табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Симптомокомплекс «Агресія» до тесту «Неіснуюча тварина»

Симптом	Бал
1. Сильна, впевнена лінія малюнка	0-1
2. Неакуратність малюнка	0-1
3. Велика кількість гострих кутів	0-2
4. Верхнє розміщення кутів	0-1
5. Велике зображення	0-2

Продовження таблиці 2.1

6. Голова звернена вправо або анфас	0-1
7. Хвіст піднятий вгору, пишний	0-1
8. Загрозливий вираз	0-1
9. Загрозлива поза	0-1
10. Наявність знарядь нападу (зуби, кігті, роги)	0-2
11. Хижак	0-1
12. Ватажок або самотній	0-1
13. Під час нападу «б'ється на смерть» або «всіх вбиває», б'ється традиційними способами (зуби, кігті, роги, хобот і т.д.)	0-1
14. Нічна тварина	0-1
15. Інші ознаки	0-1

При аналізі малюнка неіснуючої тварини та бесіди оцінюються перераховані в таблиці симптоми. Якщо симптом відсутній, нараховується нуль балів.

Деякі ознаки оцінюються від нуля до двох балів. В такому випадку, оцінка виставляється відповідно до ступеня прояву симптому. Наприклад, оцінимо «наявність знарядь нападу» (від 0 до 2-х). Наприклад, тварина має дуже гострі зуби, але у неї немає ні пазурів, ні рогів. Тоді ставиться 1 бал. Якщо подібних засобів нападу багато, бал буде максимальним. Так само і з великим зображенням. Якщо воно на весь лист – 2 бали, якщо менш велике – 1 бал.

Чим більше підсумкова сума балів, тим вище рівень схильності до агресії:

- 0 – 3 бала – слабкий рівень агресивності;
- 4 – 6 балів – середній рівень агресивності;
- 7 – 10 балів – високий рівень агресивності;
- 11 – 18 балів – дуже високий рівень агресивності;

У малюнках з підвищеним і високим рівнем агресивності можуть бути присутніми: велике зображення; впевнена лінія малюнка з сильним натиском на олівець; наявність знарядь нападу і захисту (зуби, кігті, роги, гострий дзьоб, голки) – прямі символи агресії; гострі кути (має значення їх кількість,

розташування і характер); зображення двох тварин, де один нападає, а інший тікає. У таких малюнках відбивається прояв ворожості і підвищеної тривожності. Агресія може виникати спонтанно в результаті нестійкої емоційного стану.

Малюнки із середнім і слабким рівнем агресивності відрізняються тим, що в них немає: тварин із загрозливим виразом морди; хижаків або нападників тварин; символів прямої агресії. У таких слабоагресивних малюнках лінії впевнені і доведені до кінця, форми плавні і округлі. Вони говорять про самоконтролі і дружелюбність, а агресія носить захисний характер.

Для виявлення ступеню тривожності дошкільників ми використали методику «*Тест тривожності*» (Р. Темпл, В. Амен, М. Дорки). Методика призначена для дітей 4-7 років. Ступінь тривожності свідчить про рівень емоційної пристосованості дитини до соціальних ситуацій, показує ставлення дитини до певної ситуації, дає непряму інформацію про характер взаємин дитини з однолітками і дорослими в сім'ї та в колективі.

Експериментальний матеріал: 14 малюнків, кожен з яких являє собою деяку типову для життя дитини ситуацію. Обличчя дитини на малюнку не промальовано, даний лише контур голови. Кожен малюнок забезпечений двома додатковими малюнками дитячої голови, за розмірами точно відповідними контуру обличчя на малюнку. На одному з додаткових малюнків зображено усміхнене обличчя дитини, на іншому – сумне.

Проведення дослідження: Малюнки показують дитині в строго перерахованому порядку один за іншим. Бесіда проходить в окремій кімнаті. Пред'явивши дитині малюнок, дослідник дає інструкцію.

Інструкція:

- Гра з молодшими дітьми. «Як ти думаєш, яке обличчя у дитини: веселе або сумне? Він (вона) грає з малюками »

- Дитина і мати з немовлям. «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: сумне чи веселе? Він (вона) гуляє зі своєю мамою і малюком »

- Об'єкт агресії. «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: веселе або сумне?»

- Одягання. «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини сумне чи веселе? Він (вона) одягається »

- Гра зі старшими дітьми. «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: веселе або сумне? Він (вона) грає зі старшими дітьми »

- Вкладання спати на самоті. «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: сумне чи веселе? Він (вона) йде спати »

- Умивання. «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: веселе або сумне? Він (вона) у ванній »

- Догану. «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: сумне чи веселе?»

- Ігнорування. «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: веселе або сумне?»

- Агресивний напад «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: сумне чи веселе?»

- Збирання іграшок. «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: веселе або сумне? Він (вона) прибирає іграшки »

- Ізоляція. «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: сумне чи веселе?»

- Дитина з батьками. «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: веселе або сумне? Він (вона) зі своїми мамою і татом »

- Їжа на самоті. «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: сумне чи веселе? Він (вона) їсть ».

Протоколи кожної дитини піддаються кількісному і якісному аналізу. На підставі даних протоколу обчислюється індекс тривожності дитини (ІТ), який дорівнює процентному відношенню числа емоційно негативних виборів (сумне обличчя) до загального числа малюнків (14).

Залежно від рівня індексу тривожності діти підрозділяються на 3 групи:

- а) високий рівень тривожності (ІТ вище 50%);
- б) середній рівень тривожності (ІТ від 20 до 50%);
- в) низький рівень тривожності (ІТ від 0 до 20%).

Вибір дитиною відповідної особи і словесні висловлювання дитини можна зафіксувати в спеціальному протоколі

Кожна відповідь дитини аналізується окремо. Робляться висновки щодо можливого характеру емоційного досвіду дитини в даній (і подібної їй) ситуації. Особливо високе проєктивне значення мають рис. 4 («Одягання»), 6 («Вкладання спати на самоті»), 14 («Їжа на самоті»). Діти, які роблять в цих ситуаціях негативний емоційний вибір, найімовірніше, будуть мати високий ІТ; діти, які роблять негативні емоційні вибори в ситуаціях, зображених на рис. 2 («Дитина і мати з немовлям»), 7 («Умивання»), 9 («Ігнорування») і 11 («Збирання іграшок»), з більшою ймовірністю будуть мати високий або середній ІТ.

Як правило, найбільший рівень тривожності проявляється в ситуаціях, що моделюють відносини дитина – дитина («Гра з молодшими дітьми», «Об’єкт агресії», «Гра зі старшими дітьми», «Агресивний напад», «Ізоляція»). Значно нижчий рівень тривожності в малюнках, що моделюють відносини дитина – дорослий («Дитина і мати з немовлям», «Догана», «Ігнорування», «Дитина з батьками»), і в ситуаціях, що моделюють повсякденні дії («Одягання», «Укладання спати на самоті», «Умивання», «Збирання іграшок», «Їжа на самоті»).

Наступна використана нами методика – «*Тест руки*» (Е. Вагнер, Б. Брайклін) з метою діагностики відкритої агресивної поведінки. Методика розроблена Е. Вагнером, Б. Брайкліном, та З. Піотровським в 1961 році. В теоретичному обґрунтуванні тесту автори виходять із положення про те, що розвиток функцій руки пов’язаний із розвитком головного мозку; рука має велике значення у сприйнятті та орієнтації в просторі, що необхідне для організації будь-якої дії. Оскільки рука безпосередньо включена до зовнішньої активності, то, пропонуючи респондентам у якості візуальних стимулів зображення руки (яка виконує різні дії), можна зробити висновки про тенденцію їх активності.

Стимульний матеріал методики складають 9 зображень кисті рук і один чистий аркуш паперу, при показі якого просять уявити кисть руки й описати її уявні дії. При демонстрації експериментатором зображень, респондент має дати відповідь на питання про те, яку, на його думку, дію виконує певна рука.

Оцінювання даних здійснюється за 11 категоріями: 1) агресія; 2) вказівка; 3) страх; 4) прив'язаність; 5) комунікація; 6) залежність; 7) ексгібіціонізм; 8) каліцтво; 9) активна безособовість; 10) пасивна безособовість; 11) опис.

На думку авторів, відповіді за категоріями 1 (агресія) та 2 (вказівка) вказують на готовність досліджуваного до зовнішнього прояву агресивності, небажання пристосовуватись до оточення. Категорії відповідей 3 (страх), 4 (прив'язаність), 5 (комунікація), 6 (залежність) вказують на тенденцію до дій, спрямованих на пристосування до соціального середовища та незначну ймовірність агресивної поведінки.

Кількісний показник відкритої агресивної поведінки отримується за спеціальними формулами: $KП (AB) = 20 + 1,5x(AB)$; $KП (A3) = 20 + 1,5x(A3)$.

Відповіді, які відносяться до категорій 7 (ексгібіціонізм) та 8 (каліцтво) не враховуються при оцінюванні ймовірності агресивних проявів.

Інтерпретація результатів відбувається таким чином: якщо коефіцієнт комунікації-агресії (К) більший за одиницю ($K > 1$), респондент не є агресивно спрямованим; якщо $K < 1$, то агресивність проявляється як тенденція чи реальність поведінки.

«Шкала агресивності» (П. Орпінас, Р. Франковскі) [94] дозволяє оцінити поведінку дітей, яка може призвести до психологічної та фізичної травматизації інших. Шкала містить 11 тверджень, що передбачають отримання інформації про частоту прояву прямих форм фізичної (удари, штовхання тощо) та вербальної (образа, погроза) агресії та гніву. Діагностичну інформацію надають експерти – педагоги (вихователі) про поведінку дитини протягом останніх 7 днів. Вони оцінюють відповіді за шкалою від 0 до 6 і

більше разів. Отримані відповіді підсумовуються; загальний індекс агресії варіюється в межах від 0 – 66 балів.

З метою діагностики стилів (типів) сімейного виховання ми використовували методику «*Стилі виховання*», яка розроблена професором Р.В. Овчаровою [60]. Методика містить 3 шкали, що дозволяє визначити переважний стиль виховання і взаємодії батька з дитиною: демократичний, авторитарний чи ліберальний.

Обробка результатів здійснюється згідно з ключем. Отримані бали за методикою підсумовуються.

Сума балів від 25 до 30 свідчить про перевагу демократичного стилю виховання та спілкування з дитиною (в термінології інших авторів – «авторитетний», «співпраця»).

Сума балів від 20 до 24 вказує на авторитарний стиль виховання.

Сума балів від 10 до 19 свідчить про ліберальний (іноді його називають індіферентним) стиль виховання.

Демократичний стиль (в термінології інших авторів – «авторитетний», «співпраця») – батьки заохочують особисту відповідальність і самостійність своїх дітей відповідно до їх віковими можливостями. Діти включені в обговорення сімейних проблем, беруть участь у прийнятті рішень, вислуховують і обговорюють думку і поради батьків. Батьки вимагають від дітей осмисленого поведінки і намагаються допомогти їм, чуйно ставлячись до їхніх запитів. При цьому батьки виявляють твердість, піклуються про справедливість і послідовному дотриманні дисципліни, що формує правильне, відповідальну соціальну поведінку.

Авторитарний стиль (в термінології інших авторів – «автократичний», «диктат», «домінування») – всі рішення приймають батьки, які вважають, що дитина в усьому повинен підкорятися їх волі, авторитету. Батьки обмежують самостійність дитини, не вважають за потрібне якимось обґрунтовувати свої вимоги, супроводжуючи їх жорстким контролем, суворими заборонами, доганами та фізичними покараннями. Авторитарність батьків може

породжувати конфлікти і ворожість, діти стають надмірно агресивними. Боязкі, невпевнені діти привчаються у всьому слухатися батьків, не здійснюючи спроб вирішувати що-небудь самостійно. При такому вихованні у дітей формується лише механізм зовнішнього контролю, заснований на почутті провини або страху перед покаранням. Авторитарні відносини виключають душевну близькість з дітьми, тому між ними і батьками рідко виникає почуття прихильності, що веде до підозрілості, постійної настороженості і навіть ворожості до оточуючих.

Стиль потурання (в іншій термінології – «ліберальний», «поблажливий», «гіпоопіка») – дитина належним чином не направляється, практично не знає заборон і обмежень з боку батьків або не виконує вказівок батьків, для яких характерне невміння, нездатність або небажання керувати дітьми. Стаючи більш дорослими, такі діти конфліктують з тими, хто не потурає їм, не здатні враховувати інтереси інших людей, встановлювати міцні емоційні зв'язки, не готові до обмежень і відповідальності. З іншого боку, сприймаючи недолік керівництва з боку батьків як прояв байдужості і емоційного відторгнення, діти відчують страх і невпевненість. Нездатність сім'ї контролювати поведінку дитини згодом може привести до залучення її в асоціальні групи, оскільки психологічні механізми, необхідні для самостійної, відповідальної поведінки в суспільстві, у неї не сформувалися.

Хаотичний стиль (непослідовне керівництво) – це відсутність єдиного підходу до виховання, коли немає ясно виражених, певних, конкретних вимог до дитини або спостерігаються протиріччя, розбіжності у виборі виховних засобів між батьками. При такому стилі виховання фруструється одна з важливих базових потреб особистості – потреба в стабільності і впорядкованості навколишньому світу, наявності чітких орієнтирів в поведінці і оцінках. Непередбачуваність батьківських реакцій позбавляє дитину відчуття стабільності і провокує підвищену тривожність, невпевненість, імпульсивність, а в складних ситуаціях навіть агресивність і некерованість, соціальну дезадаптацію. При такому вихованні не формуються

самоконтроль і почуття відповідальності, відзначаються незрілість суджень, занижена самооцінка.

Для дослідження стилю (типу) батьківського ставлення до дитини ми використовували «*Тест батьківського ставлення*» (А.Я. Варга, В.В. Столін). З позиції авторів батьківське ставлення розуміється як система різноманітних почуттів по відношенню до дитини, поведінкових стереотипів, які практикуються в спілкуванні з нею, особливостей сприйняття і розуміння характеру й особистості дитини, її вчинків.

Методика містить 61 запитання, які згруповані у 5 шкал:

1. Прийняття-відкидання. Ця шкала висловлює загальне емоційно позитивне (прийняття) або емоційно негативне (відкидання) ставлення до дитини.

2. Кооперація. Ця шкала висловлює прагнення дорослих до співпраці з дитиною, прояв з їх боку щирої зацікавленості та участь в її справах.

3. Симбіоз. Питання цієї шкали орієнтовані на те, щоб з'ясувати, чи прагне дорослий до єднання з дитиною або, навпаки, намагається зберегти між дитиною і собою психологічну дистанцію. Це – своєрідна контактність дитини і дорослої людини.

4. Авторитарна гіперсоціалізація. Ця шкала характеризує те, як дорослі контролюють поведінку дитини, наскільки вони демократичні або авторитарні у відносинах з нею.

5. «Маленький невдаха». Ця шкала показує, як дорослі ставляться до здібностей дитини, до її достоїнств і недоліків, успіхів і невдач.

Методика призначена для батьків дітей 3-10 років; на питання слід відповідати згодою або незгодою. За кожну відповідь типу «Так» респондент отримує 1 бал, а за кожну відповідь типу «Ні» – 0 балів. Якщо перед номером відповіді стоїть знак "-", значить за відповідь «Ні» на це питання нараховується один бал, а за відповідь «Так» – 0 балів.

Методика вивчення батьківських установок (Parental Attitude Research Instrument, PARI) призначена для вивчення ставлення батьків, перш за все матерів, до різних сторін сімейного життя, сімейної ролі. Методика розроблена американськими психологами Ерлом Шефер і Річардом Беллом (Earl S. Schaefer, Richard Q. Bell) у 1958 році. Адаптація виконана Т.В. Нещерет.

У методиці виділені 23 аспекти-ознаки, які стосуються різних сторін відносини батьків до дитини і життя в сім'ї. З них 8 ознак описують ставлення до сімейної ролі і 15 стосуються батьківсько-дитячих відносин. Ці 15 ознак розподіляються на наступні 3 групи: 1) оптимальний емоційний контакт, 2) зайва емоційна дистанція з дитиною, 3) зайва концентрація на дитині.

Шкали методики виглядають наступним чином:

1. Ставлення до сімейної ролі

- обмеженість інтересів жінки рамками сім'ї, турботами виключно про сім'ю;
- відчуття самопожертви в ролі матері;
- сімейні конфлікти;
- зверх авторитет батьків;
- незадоволеність роллю господині будинку;
- «байдужість» чоловіка, його невключеність до справ сім'ї;
- домінування матері;
- залежність і несаможиттєвість матері.

2. Ставлення батьків до дитини

1) Оптимальний емоційний контакт:

- спонукання словесних проявів, вербалізація;
- партнерські відносини;
- розвиток активності дитини;
- зрівняльні відносини між батьками і дитиною.

2) Зайва емоційна дистанція з дитиною:

- дратівливість, запальність;

- суворість, зайва строгість;
- ухилення від контакту з дитиною.

3) Надмірна концентрація на дитині:

- надмірна турбота, встановлення відносин залежності;
- подолання опору, придушення волі;
- створення безпеки, побоювання образити;
- виключення позасімейних впливів;
- придушення агресивності;
- придушення сексуальності;
- надмірне втручання в світ дитини;
- прагнення прискорити розвиток дитини.

Вся методика складається з 115 суджень (3 варіанта відповіді). Судження розташовані в певній послідовності, і респондент повинен висловити до них ставлення у вигляді активної або часткової згоди або незгоди.

2.2 Результати дослідження стилів сімейного виховання

Дослідницьку вибірку склали сім'ї з різними стилями сімейного виховання. На першому етапі дослідження було проведено психодіагностичне обстеження батьків стосовно стилів сімейного виховання. За результатами отриманих даних ми виділили групи дітей відповідно до стилів виховання в сім'ї. Розглянемо детальніше результати за кожною методикою.

На рис. 3.1. наочно представлено результати за методикою «Стилі виховання» Р.В. Овчарової.

Згідно з отриманими даними, в досліджуваних сім'ях переважає демократичний стиль виховання (57,81% батьків від загальної вибірки). Ліберального стилю дотримуються 17,12% батьків, а авторитарного 25% – від загальної кількості досліджуваних.

Велике значення має узгодженість батьківських поглядів на виховання. Якщо батьки не дійшли згоди з питань виховання, то процес виховання нагадує відому байку І. Крилова «Лебідь, рак і щука». Результати виховання, що цілком природно, відповідні. Ще більш важливо, ніж згода в методах виховання, щоб між батьками були гармонійні відносини. Тоді і дійти згоди з питань виховання набагато легше. Якщо між батьками немає згоди, то вони по-різному оцінюють один і той же вчинок, а мама може похвалити за те, за що папа вилаяв, і навпаки. Дитина в цьому випадку не розуміє, що насправді правильно і що немає, вона ні в чому не може бути впевненою, а значить, не відчуває себе в безпеці. Не розуміючи вимог, що до неї пред'являються, дитина не може нормально розвиватися, живе в стані психологічного стресу. Діти, які ростуть в таких умовах, складають групу ризику по розвитку неврозів [60].

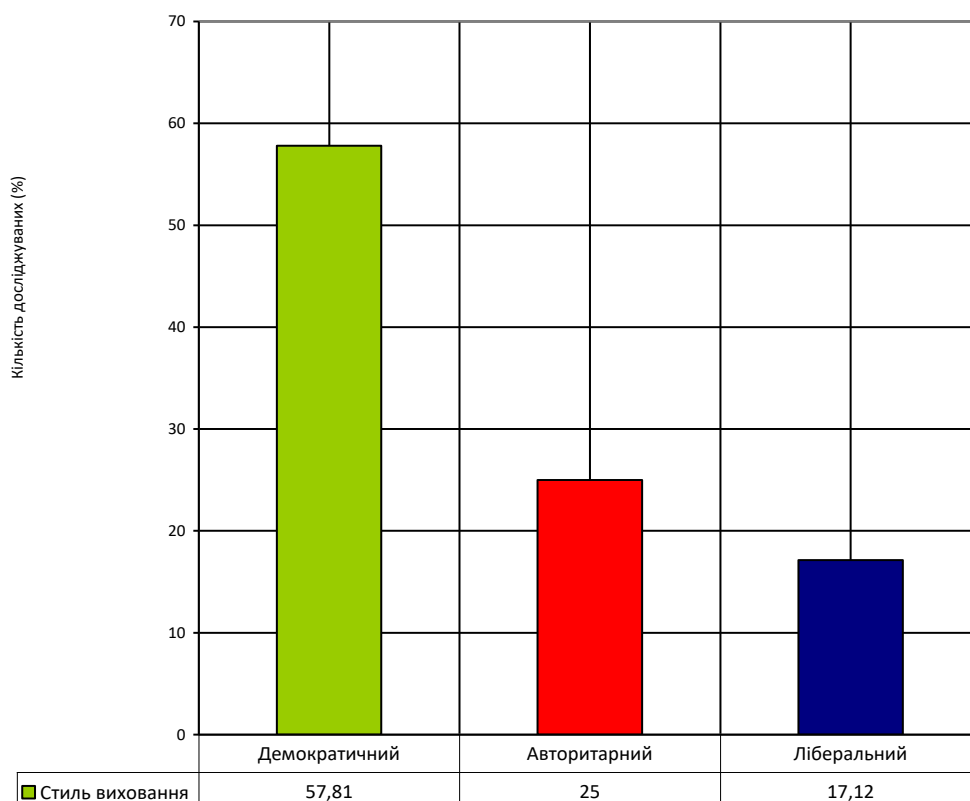

Рис.2.1. Розподіл показників за стилями сімейного виховання

За методикою дослідження типу батьківського ставлення до дитини А.Я. Варга, В.В. Століна були отримані досить схожі результати. Результати подані у рис. 3.2.

Оскільки перша шкала методики містить два полюси (Прийняття – Відкидання), ми для зручності аналізу даних розділили її на дві шкали.

Згідно з отриманими даними, в переважній кількості батьків (60,94% від загальної вибірки) тип ставлення до дитини характеризується як *прийняття*. Середній бал за цією шкалою – 23,53 бали (з 33 можливих) – свідчить про те, що у досліджуваних виражене позитивне ставлення до дитини. Дорослі сприймають дитину такою, якою вона є, поважають і визнають її індивідуальність, схвалюють її інтереси, підтримують плани, проводять з нею досить багато часу і не шкодують про це.

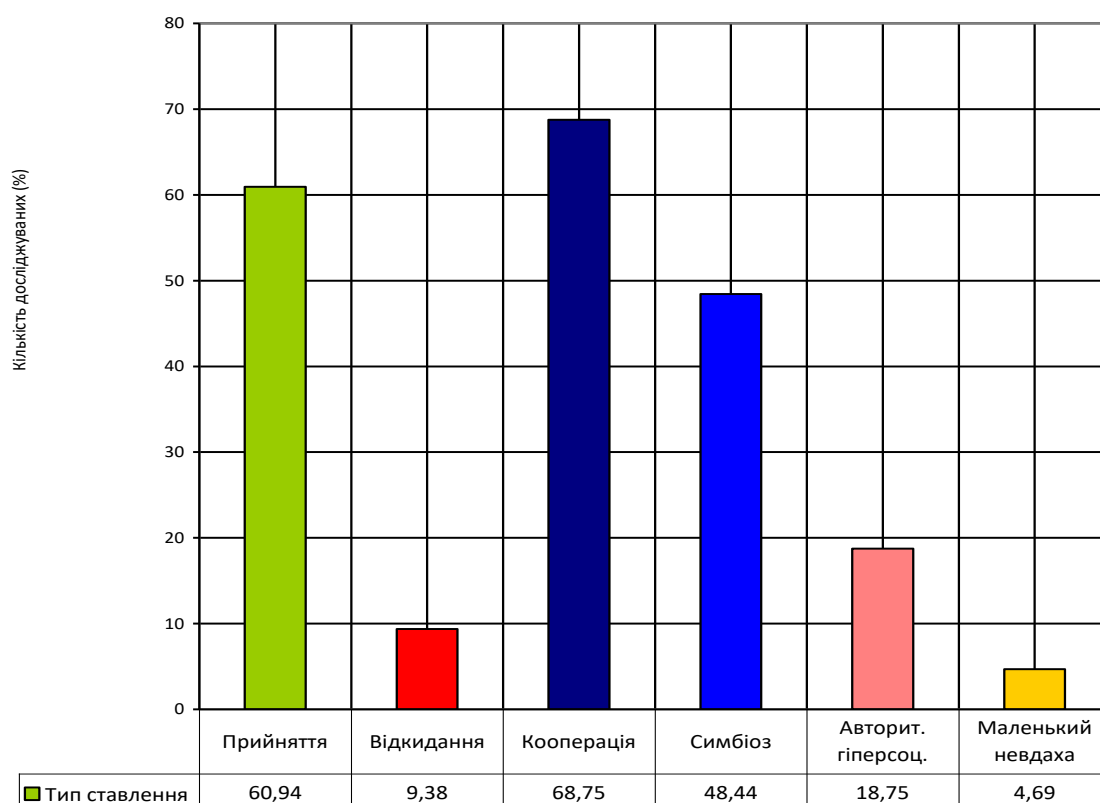

Рис.2.2. Типи батьківського ставлення до дитини

Тип батьківського ставлення *відкидання* характерний для 9,38% батьків. Цей тип ставлення вказує на те, що дорослий відчуває по відношенню до дитини в основному негативні почуття: роздратування, злість, досаду, ненависть. Такий дорослий вважає дитину невдахою, не вірить в її майбутнє, низько оцінює її здібності і нерідко нехтує дитиною. Зрозуміло, що такий дорослий не може бути хорошим педагогом.

За шкалою *кооперація* було отримано також досить високі бали – 7,25 балів (з 8 можливих). Цей середній показник властивий 68,75% респондентам. Такі бали є ознакою того, що дорослий виявляє щирі цікавість до того, що цікавить дитину, високо оцінює здібності дитини, заохочує самостійність і ініціативу, намагається бути на рівних з дитиною. Низькі бали за цією шкалою, навпроти, говорять про те, що дорослий займає по відношенню до дитини протилежну позицію і не може претендувати на роль хорошого педагога.

За шкалою *симбіоз* зафіксовано бали в межах середнього діапазону – 5,47 балів (з 7 можливих). Цей тип батьківського ставлення характерний для 48,44% респондентів. Отримані результати дозволяють зробити висновок про те, що батьки іноді встановлюють психологічну дистанцію між собою і дитиною, намагаються задовольняти її основні потреби, але не всі батьки завжди прагнуть бути ближче до дитини.

Для 18,75% батьків характерний тип батьківського ставлення *авторитарна гіперсоціалізація (контроль)*. Середній бал за шкалою – 4,71 (з 7 можливих). Отримані дані показують, що ці дорослі поведуться занадто авторитарно по відношенню до дитини, вимагаючи від неї беззастережного послуху і задаючи суворі дисциплінарні рамки. Багато в чому такі батьки нав'язують дитині свою волю. Слід зауважити, у край низькі бали за цією шкалою, що вказують на відсутність контролю над діями дитини, також не добре для навчання і виховання дітей. Найкращим варіантом оцінки педагогічних здібностей дорослої людини за цією шкалою є середні оцінки: від 3 до 5 балів.

Тип батьківського ставлення *«маленький невдаха»* характерний для 4,69% батьків. Такі батьки вважають дитину маленьким невдахою і ставляться до неї як до нетямущої. Інтереси, захоплення, думки і почуття дитини здаються такому дорослому несерйозними, і він ігнорує їх. Середній бал за шкалою – 1,52 (з 7 можливих). Тобто, більша частка досліджуваних батьків вважає невдачі дитини випадковими і вірить в неї.

Наступна використана нами методика PARI (Е. Шеффер, І. Белл, адапт. Т. Нецерет) для вивчення ставлення батьків до різних сторін сімейного життя. Зауважимо, що відповідно до мети дослідження ми піддали аналізу шкалу *Ставлення батьків до дитини*. Отримані дані представлені на рис. 3.3.

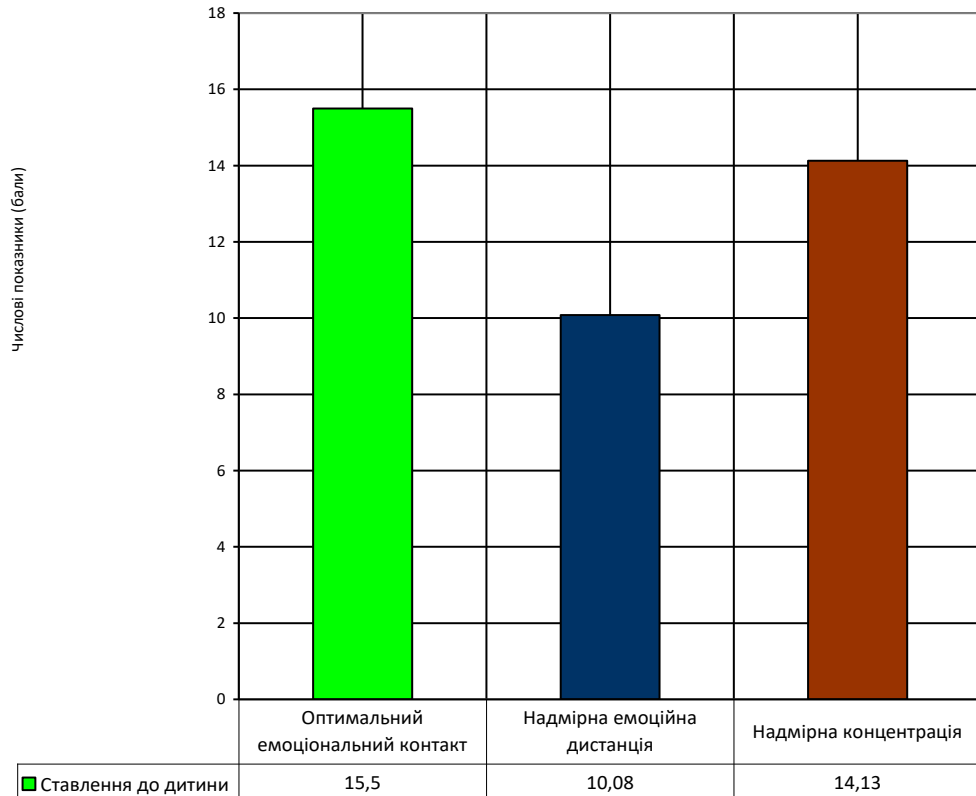

Рис.2.3. Розподіл показників батьків за методикою PARI

Оптимальний емоційний контакт визначає рівень партнерських відносин; спонукання словесних проявів, вербалізація; партнерські відносини; розвиток активності дитини; зрівняльні відносини між батьками і дитиною. Середні бали за шкалою зафіксовано в межах середнього рівня – 15,5 балів, що характерно для 56,25% респондентів.

Зайва емоційна дистанція з дитиною є показником дратівливості, запальності, суворості, строгості, ухилення від контакту з дитиною. Середні бали за шкалою зафіксовано також в межах середнього рівня, але ці бали значно нижчі – 10,08 балів, що характерно для 23,44% респондентів.

Надмірна концентрація на дитині характеризується надмірною турботою, встановленням відносин залежності; подоланням опору,

придушенням волі; створенням безпеки, побоюванням образити; виключенням позасімейних впливів; придушенням агресивності; придушенням сексуальності; надмірним втручанням в світ дитини; прагненням прискорити розвиток дитини. Середні бали за шкалою зафіксовано в межах середнього рівня – 14,13 балів, що характерно для 32,81% досліджуваних.

Для більш точного аналізу стилю сімейного виховання ми зіставили показники за трьома методиками, оскільки деякі шкали у цих методиках перетинаються. Для цього ми розраховали показники у відсотках. Результати співставлення шкал методик за результатами дослідження стилю сімейного виховання представлені в табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Співставлення шкал методик за результатами дослідження стилю сімейного виховання

<i>Стилі (типи) сімейного виховання за методиками</i>			
	За методикою «Стилі виховання» (Р.В. Овчарова)	За методикою типу батьківського ставлення (А.Я. Варга, В.В. Столін)	За методикою PARI (Е. Шеффер, І. Белл)
1.	<i>Демократичний (51,81%)</i>	Прийняття (60,94%) Кооперація (68,75%)	Оптимальний емоційний контакт (56,25%)
2.	<i>Авторитарний (25%)</i>	Авторитарна гіперсоціалізація (18,75%) Симбіоз (48,44%)	Надмірна концентрація на дитині (32,81%)
3.	<i>Ліберальний (17,12%)</i>	Відкидання (9,38%) «Маленький невдаха» (4,69%)	Зайва емоційна дистанція з дитиною (23,44%)

Дані таблиці 3.1 свідчать про те, що відсотковий розподіл за стилями сімейного виховання є майже ідентичним за трьома методиками, незважаючи на відмінності у термінології та класифікації. В нашому дослідженні ми використовуємо класифікацію, розроблену А.Я. Варгою, В.В. Століним, оскільки вона глибше розкриває специфіку сімейних взаємин та доповнює три загальноприйняті стилі відносин: демократичний, авторитарний, ліберальний (індиферентний).

Отже, психодіагностичне обстеження батьків показало, що у вибірці переважає *демократичний* стиль сімейного виховання (прийняття, кооперація, оптимальний емоційний контакт з дитиною). При демократичному стилі виховання батьки висловлюють свою думку з різних питань життя, але завжди відкриті до діалогу, готові вислухати думку дитини і погодитися з нею, якщо вона пропонує розумне рішення проблеми, а також якщо справа стосується її особистого вибору: вибору друзів, професії, занять і хобі. Такі батьки дають дитині впевнену, підтримуючу турботу, вони дуже чутливі до потреб дитини. Дитина відчуває батьківську любов і турботу, охоче і легко приймає допомогу, їй комфортно в тому оточенні, в якому вона живе. Батьки допомагають тільки тоді, коли це дійсно необхідно, в інших же випадках заохочують думати і робити те, що вона здатна робити для себе. Діти батьків, які віддають перевагу демократичному стилю спілкування, частіше домагаються значних успіхів у своєму дорослому житті.

На другому місці у вибірці представлений *авторитарний* стиль сімейного виховання (авторитарна гіперсоціалізація, симбіоз, надмірна концентрація на дитині). Батьки, які віддають перевагу авторитарному стилю, не вважають за потрібне рахуватися з думкою дитини про те, чого вона хоче, що їй потрібно і до чого вона прагне. Для них абсолютно ясно, як буде краще, а якщо дитина з цим сценарієм не згодна, то значить, дитина – або мала, або дурна, або і те й інше. Часто батьки з переважанням авторитарного стилю спілкуються з дитиною погрозами або шляхом постановки умов, тобто дбають насамперед про себе, а не про дитину, потреби якої заперечуються. Дитина живе з

відчуттям, що вона нічого не значить, її потреби і почуття не йдуть в розрахунок. Авторитарні батьки вважають за можливе застосовувати різні фізичні покарання, кричати на дітей, трясти їх. Діти таких батьків можуть вирости як слабкими «жертвами», які вважають себе винними у всьому поганому, що відбувається з ними, так і рішучими, жорсткими людьми, які вважають за краще незалежність і твердість і в той же час у всіх своїх невдачах звинувачують все і всіх, крім себе.

Менше за інші представлен *ліберальний* стиль сімейного виховання (відкидання, «маленький невдаха», зайва емоційна дистанція з дитиною). Батьки, які віддають перевагу ліберальному стилю, схильні усуватися від виховання дитини. Вони вважають, що виховувати і навчати дитину повинні люди, які мають спеціальну освіту, тобто педагоги і вихователі. Дитина може користуватися вседозволеністю, їй надають повну свободу і не вимагають при цьому відповідати за те, що вона робить або говорить. Батьки відіграють роль доброго великого дорослого, який пред'являють до дитини знижені вимоги, як до беспорядної і безнадійної особи; ставляться до неї як до некомпетентної і несамотійної, а тому недостойної поваги. Вони опускаються до потреб своєї нетями або ж грають роль мучеників, стоїчно переносячи все те, що творить їх нерозумне і безвідповідальне дитя. Можливо це просто батьківська байдужість (таке трапляється, коли батьки занадто перевантажені роботою). Діти, батьки яких вважають за краще ліберальний стиль, частіше проявляють схильність до суїциду. У кращому випадку вони звикають робити все для себе самі, але при цьому не довіряють людям і вважають за краще не вдаватися до будь-чиєї допомоги [60].

Отже, за результатами отриманих даних ми виділили шість груп дітей відповідно до стилю виховання в сім'ї (за класифікацією А.Я. Варги, В.В. Століна).

2.3 Вивчення прояву агресивності у дітей старшого дошкільного віку

Розглянемо дані, отримані за допомогою методу експертних оцінок – методики «Шкала агресивності». Методика вимірює поведінку дітей, яка може призвести до психологічної чи фізичної травматизації інших [94]. Шкала дозволяє отримати інформацію про частоту прояву прямих форм фізичної та вербальної агресії та гніву. В ході дослідження експерти-вихователі давали інформацію про поведінку дітей протягом останніх семи днів. Результати представлені у табл. 2.2.

Згідно з отриманими даними, експерти відмічають у досліджуваній дітей прояви агресії. Зокрема, експерти відзначили перевагу вербальної агресії (зафіксовано у 34,37% респондентів) над іншими видами. Фізична агресія проявляється у 32,25% дітей, а непряма – в 15,63% досліджуваних.

Таблиця 2.2

Розподіл показників агресії дошкільників за шкалою агресивності (P. Orpinas, R. Frankovski)

Вид агресії	Кількість досліджуваних із значеннями показника			
	Дані вище норми		Дані у межах та нижче норми	
	Кількість дітей	%	Кількість дітей	%
Фізична агресія	10	32,25	22	68,75
Вербальна агресія	11	34,37	21	65,63
Непряма агресія	5	15,63	27	84,38

Слід відзначити, що більшість досліджуваних дошкільників не проявляють агресивність або лише мають тенденції до агресивної поведінки (фізична агресія – 68,75%; вербальна агресія – 65,63; непрямая агресія – 84,38%).

Розглянемо результати дослідження за методикою «Неіснуюча тварина». Нагадаємо, що кількісний аналіз та інтерпретації малюнків ми здійснювали за І.А. Фурмановим [84, 85], який виокремив 15 «симптомокомплексів» агресії (табл. 2.1). Результати дослідження представлено в рис. 3.4.

В ході контент аналізу малюнків ми розраховували ступінь агресивності респондентів. Особлива увага в симптомокомплексі «Агресія» приділена кількості, розташуванню і характеру кутів у малюнку, прямим символам агресії (кігті, зуби, дзьоби, роги, копита, всілякі шипи, велика кількість рук або ніг), характеру ліній (лінії прямі, гостро намальовані кути, чи використовується в малюнку штрихування). Нами також зверталася увага на випадки вмонтування механічних частин в тіло «тварини»: постановка тварини на постамент, тракторні або танкові гусениці, триніжок; прикріплення до голови пропелера, гвинта; вмонтування в око електролампи, в тіло і кінцівки тварини – рукояток, клавіш і антен. В процесі аналізу малюнків нам зустрічалася фігура кола, що символізує і виражає тенденцію до скритності, замкнутість, закритість свого внутрішнього світу, небажання давати відомості про себе оточуючим, тривожність.

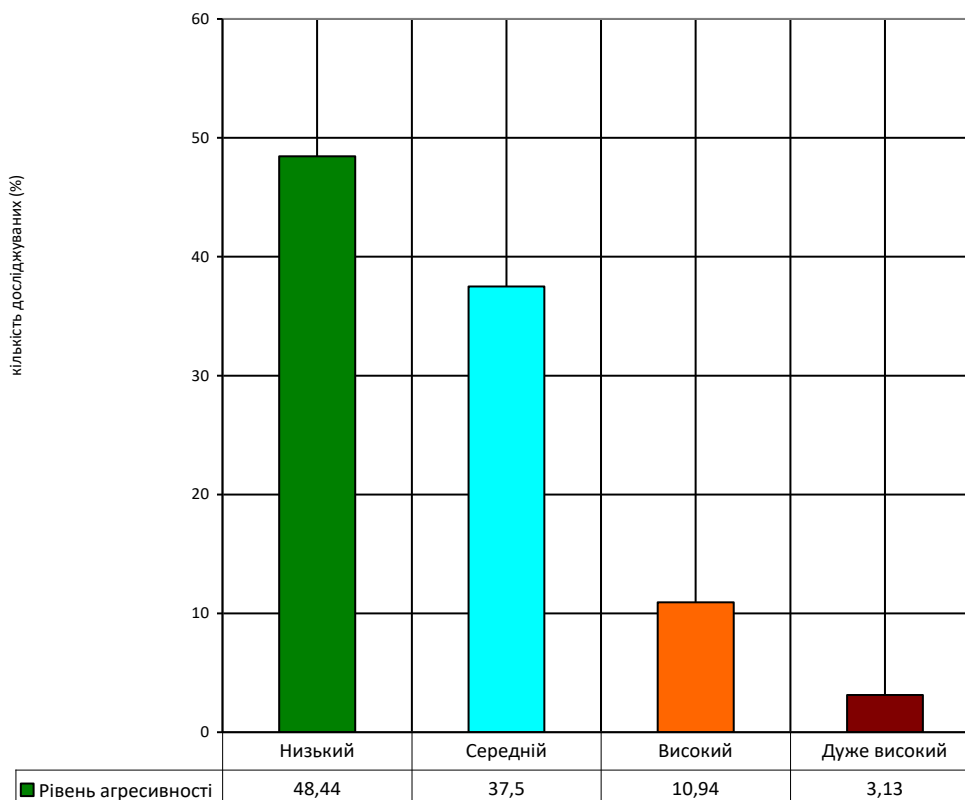

Рис.2.4. Показники рівня агресивності дошкільників за методикою «Неіснуюча тварина»

Згідно з отриманими даними, 48,44% дітей, тобто більша частина вибірки виявляють слабкий рівень агресивності або зовсім не проявляють її. 37,5% досліджуваних мають середній рівень агресивності. Найменшу частку складають дошкільники з високим (10,94%) та дуже високим (3,13%) рівнем агресивності.

Перейдемо до розгляду результатів за методикою «Тест Руки». На думку авторів, відповіді за категоріями 1 (агресія) та 2 (вказівка) свідчать про готовність досліджуваного до зовнішнього прояву агресивності, небажання пристосовуватись до оточення. Категорії відповідей 3 (страх), 4 (прив'язаність), 5 (комунікація), 6 (залежність) вказують на тенденцію до дій, спрямованих на пристосування до соціального середовища та незначну ймовірність агресивної поведінки.

В нашому дослідженні ми використовували скорочену інтерпретацію результатів тесту, яка ґрунтується на порівнянні сумарного балу з тестовими нормами і прийнятті рішення про рівень агресивності і актуальному стані

досліджуваного. Інтерпретація результатів відбувається таким чином: якщо коефіцієнт комунікації-агресії (К) більший за одиницю ($K > 1$), респондент не є агресивно спрямованим; якщо $K < 1$, то агресивність проявляється як тенденція чи реальність поведінки [44]. Отримані дані представлені в табл. 2.3.

Таблиця 2.3

**Розподіл показників агресивності дошкільників за методикою
«Тест Руки»**

Показник відкритих агресивних дій	Кількість досліджуваних із значеннями показника			
	Дані вище норми		Дані у межах та нижче норми	
	Кількість дітей	%	Кількість дітей	%
	9	28,13	23	71,88

В ході дослідження ми відносили відповіді досліджуваних дошкільників до певних категорій:

1. Агресія: рука сприймається як домінуюча, завдає пошкодження, активно захоплюючи який-небудь предмет, що здійснює агресивну дію (щипає, давить комаху, готова нанести удар тощо).

2. Вказівка: рука бере участь у дії імперативного характеру: веде, направляє, перешкоджає, панує над іншими людьми (дає вказівку, каже «вийди геть» тощо).

3. Страх: рука виступає у відповідях як жертва агресивних проявів іншої особи або прагне захистити кого-небудь від фізичних впливів; може сприйматися як завдає пошкодження самої себе. До цієї категорії також включалися відповіді, що містили тенденції до заперечення агресії (не зла рука; кулак стиснутий, але не для удару; піднята в страху рука, рука, відвертає удар тощо).

4. Емоційність: рука висловлює любов, позитивні емоційні настанови до інших людей; бере участь у дії, виражає прихильність, позитивне ставлення,

доброзичливість (дружнє рукостискання; поплескування по плечу; рука, яка гладить тварину, яка дарує квіти тощо).

5. Комунікація: рука бере участь в комунікативній дії – звертається до кого-небудь, контактує або прагне встановити контакти (жестикуляція в розмові, мова жестів, показує дорогу тощо).

6. Залежність: рука висловлює підпорядкування іншим особам: бере участь в комунікативній дії в позиції «знизу», успіх якої залежить від доброзичливого ставлення іншої сторони (прохання; піднята рука для питання; рука, протягнута за милостинею; людина зупиняє попутну машину тощо).

7. Демонстративність: рука різними способами виставляє себе на показ, бере участь в демонстративній дії (показує кільце, милується манікюром, показує тіні на стіні, танцює, грає на музичному інструменті тощо).

8. Каліцтво: рука пошкоджена, деформована, хвора, нездатна до будь-яких дій (поранена рука, рука хворого, зламаний палець тощо).

9. Активна безособовість: рука бере участь у дії, не пов'язаній з комунікацією; проте рука повинна змінити своє фізичне місце розташування, докласти зусилля (втягає нитку в голку, пише, шиє, веде машину, пливе тощо).

10. Пасивна безособовість: рука в спокої, або спостерігається поява тенденції до дії, завершення якої не вимагає присутності іншої людини, але при цьому рука все ж не змінює свого фізичного стану (лежить, відпочиваючи; спокійно витягнута; звисилась під час сну тощо).

11. Опис: у цю категорію входять описи руки без вказівки на чинені нею дії (пухка рука, красива рука, рука дитини тощо).

За результатами методики, в 71,88% дошкільників відсутні відкриті агресивні дії (показники в межах або нижче норми – $K > 1$). В 28,13% респондентів зафіксовано показники вище норми – $K < 1$. Саме відповіді перших двох категорій (агресія та вказівка) підвищують ймовірність прояви агресії у відкритій поведінці Їх об'єднує відсутність прагнення «вважатися» з іншими людьми, враховувати почуття, права і наміри інших в своїй поведінці.

Тенденції до дії в цих категоріях відображають готовність до відкритої агресивної поведінки, небажання пристосовуватися до своєрідного соціального оточення [44].

Перейдемо до розгляду результатів за методикою «Тест тривожності» (Р. Темпл, В. Амен, М. Дорки). Тривожність розглядається як вид емоційного стану, функція якого – в забезпеченні безпеки суб'єкта на особистісному рівні. Тривожність, яку відчуває дитина стосовно певної ситуації залежить від власного негативного емоційного досвіду в цій або подібних ситуаціях. Завищений рівень тривожності свідчить про недостатню емоційну пристосованість дитини до тих або інших соціальних ситуацій. Експериментальне виявлення ступеню тривожності розкриває внутрішнє ставлення дитини до певної ситуації, дає інформацію про характер взаємин дитини з однолітками та дорослими в сім'ї, дитячому садку. В ході дослідження ми розрахували індекси тривожності досліджуваних дошкільників. Результати представлені на рис. 2.5.

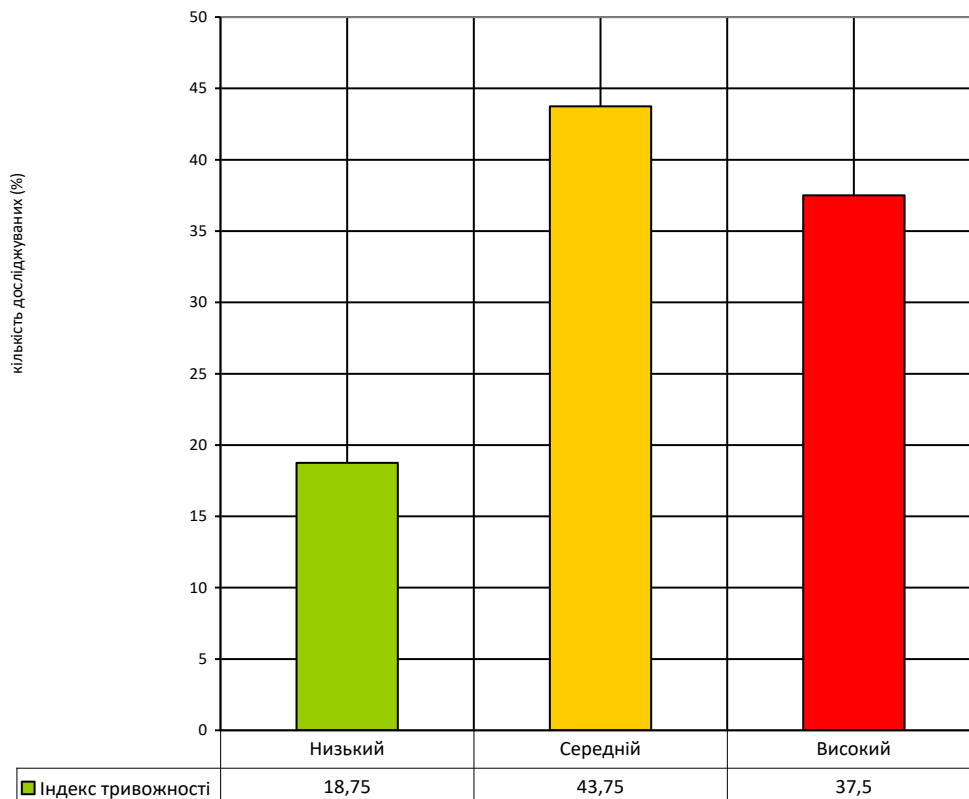

Рис.2.5. Показники тривожності дошкільників за методикою «Тест тривожності»

Дані діагностики показали, що значна частка дошкільників мають середній (43,75%) та високий (37,5%) рівні тривожності. Лише в 18,75% досліджуваних індекс тривожності знаходиться в межах низького рівня. Як ми зазначали в теоретичному розділі роботи, тривожність дитини може виступати особистісним параметром, який сприяє прояву агресивності. Головним джерелом тривоги в дошкільному віці є сім'я, оскільки саме тип сімейного виховання є визначальним фактором впливу на психіку дитини. Надалі, роль сім'ї значно зменшується, оскільки зростає роль школи та однолітків. Висока ймовірність виховання тривожної дитини у тих батьків, які здійснюють виховання по типу гіперопіки та авторитарного характеру спілкування (надмірна турбота, контроль, наявність обмежень і заборон, завищені вимоги з боку батьків і вихователів, часті докори). При такому вихованні дитина втрачає впевненість в собі, постійно боїться негативної оцінки, що може перерости в тривожність як стабільне особистісне утворення.

2.4 Узагальнені результати емпіричного дослідження

З метою виявлення загальної картини взаємозв'язку стилю сімейного виховання з проявами агресивності у дітей старшого дошкільного віку було проведено кореляційний аналіз за допомогою коефіцієнту кореляції Спірмена.

Встановлення системи взаємозв'язків дає змогу перевірити припущення про те, що стиль сімейного виховання впливає на прояви агресивності у дітей старшого дошкільного віку.

Коефіцієнт кореляції r -Спірмена використовується у тих випадках, коли обидві змінні, між якими досліджується взаємозв'язок, представлені у порядковій шкалі, або одна з них – у порядковій, а інша – у метричній шкалі. Ступінь або сила кореляційного зв'язку визначається за величиною коефіцієнта кореляції (загальна класифікація): 1) сильний, або тісний – $r > 0,7$;

2) середній – $0,50 < r < 0,69$; 3) помірний – $0,30 < r < 0,49$; 4) слабкий – $0,20 < r < 0,29$; 5) дуже слабкий – $r < 0,19$.

Оскільки дослідженню підлягають складні багатофакторні ознаки – психічні якості особистості, стилі поведінки та ін., то необхідно взяти до уваги, що кореляційний взаємозв'язок між ними є нелінійним. І для констатації присутності такого взаємозв'язку достатньо отримати невеликий показник коефіцієнта кореляції при високому рівні статистичної значущості ($p \leq 0,01$) – наприклад, взаємозв'язок середньої сили ($0,50 < r < 0,69$) чи помірний ($0,30 < r < 0,49$) [8].

Згідно часткової класифікації кореляційних зв'язків: 1) висока значуща кореляція – при r , яке відповідає рівню статистичної значущості $p \leq 0,01$; 2) значима кореляція – при r , що відповідає рівню статистичної значущості $p \leq 0,05$; 3) тенденція достовірного зв'язку – r відповідає рівню статистичної значущості $p \leq 0,10$; 4) слабка кореляція – при r , що не досягає рівня статистичної значущості [8].

При обробці даних використовувався пакет статистичних програм SPSS 20.0.

Результати кореляційного аналізу представлені в табл. 2.4.

Таблиця 2.4

Результати кореляційного аналізу показників стилів сімейного виховання та проявів агресивності у дітей старшого дошкільного віку

Стилі сімейного виховання	Показники агресивності за методиками					
	Фізична агресія	Вербальна агресія	Непряма агресія	Загальний рівень агресії («Малюнок неіснуючої тварини»)	Відкриті агресивні дії («Тест руки»)	Тривожність
«Прийняття»					-0,42*	-0,48*

Продовження таблиці 2.4

«Відкидання»	0,38*	0,42*	0,56*	0,49*		0,53*
«Кооперація»	-0,58*	-0,34*				-0,55*
«Симбіоз»			0,21*		-0,35*	0,43*
«Авторитарна гіперсоціалізація»	0,69*	0,31*	0,32*	0,54*	0,39*	0,42*
«Маленький невдаха» (інфантилізація)	0,53*		-0,36*	0,22*	0,47*	0,44*

Примітка. * Кореляція значуща на рівні 0,05

За результатами кореляційного аналізу було зафіксовано наявність значущих взаємозв'язків:

- між стилем виховання «відкидання» та проявами фізичної ($r=0,38$), вербальної ($r=0,42$), непрямой ($r=0,56$) агресії, загального рівня агресії ($r=0,49$) та тривожності ($r=0,53$). При застосуванні типу «відкидання» батьки сприймають свою дитину поганою, непристосованою, невдахою; вони вважають, що вона не досягне ніякого успіху у житті через низькі розумові здібності. Батьки відчувають до дитини злість, образу, не довіряють та не поважають її як особистість. Очевидно, дитина, відчуваючи таке ставлення до себе, використовує агресивну поведінку як засіб досягнення своєї мети, тобто, її агресія носить інструментальний характер. Окрім цього, чим частіше батьки застосовують тактику ігнорування у ставленні до дитини, тим яскравіше, частіше вона буде проявляти різні форми агресивної поведінки.

Для стилю «Відкидання» характерні недовіра, неповага до дитини, а також повна байдужість, потурання, відсутність контролю, емоційне відкидання, що призводить до високої агресивності і тривожності. І.В. Дубровиною підкреслюється, що при негативному ставленні дорослих до дитини виникає стан збентеження і тривоги; причиною тривоги може бути тривалий дефіцит емоційного спілкування навіть між одним з дорослих і

дитиною. В експериментальних роботах вченої також підтверджується те, що домашні неприємності (негативні переживання батьків, покарання, боязнь фізичного насильства) є джерелом тривожності у молодших школярів, а одним з найбільш поширених страхів є боязнь засмутити, розладнати батьків. Діти не просто «заражаються» тривожністю дорослих, а й не переживають почуття захищеності. Постійне очікування загрози з боку дорослого викликають виснаження нервової системи дитини, що призводить до психосоматичних захворювань.

- Зворотній зв'язок між стилем виховання «прийняття» та проявами відкритої агресії ($r=-0,42$) та тривожності ($r=-0,48$). Для стилю «прийняття» характерна відсутність підтримки агресивних проявів дитини, при цьому батьками застосовуються не загрози, фізичні покарання і осуд, а така форма дисциплінарного впливу як пояснення (вербалізація), що сприяє саморегуляції поведінки дитини і зниження його тривожності.

- Зворотній зв'язок між стилем виховання «кооперація» та проявами фізичної ($r=-0,58$), вербальної ($r=-0,34$) агресії та тривожності ($r=-0,55$). Такі дані свідчать про те, що дитина, не співпрацюючи з батьками у повсякденному житті, коли в не рахуються з її думками, почуттями, починає демонструвати активну форму фізичної та вербальної агресії, в неї високий рівень тривожності.

- Між стилем виховання «симбіоз» та проявами непрямой агресії ($r=0,21$), відкритих агресивних дій ($r=-0,35$) та тривожності ($r=0,43$). Стиль «симбіоз» поєднує в собі різні тактики батьківського ставлення і виховання, підвищену емоційну турботу, посилення контролю за поведінкою дитини. Такі особливості виховання сприяють зростанню тривожності.

- Між стилем виховання «авторитарна гіперсоціалізація» та проявами фізичної ($r=0,69$), вербальної ($r=0,31$), непрямой ($r=0,32$) агресії, загального рівня агресивності ($r=0,54$), відкритої агресії ($r=0,39$) та тривожності ($r=0,42$). При такому батьківському ставленні спостерігається авторитаризм: батько чи

матір вимагає від дитини безумовної слухняності та дисципліни, намагається нав'язати свою волю, а за непослух та вільну поведінку – суворо карає є, причому покарання може носити фізичний характер. Фізична агресія породжує у свою чергу такий тип поведінки у дітей, оскільки іншої моделі досягнення своєї мети вони ще не знають. Такий тип ставлення батьків викликає різні прояви агресивної поведінки у дитини дошкільного віку. Ставлення батьків до успіхів дитини – тривожно-недовірливі, спостерігається надмірна заклопотаність батьків майбутнім дитини. Наші результати підтверджуються чисельними експериментами, що вивчали вплив батьківського ставлення та покарання на виникнення агресивної поведінки дітей (Л. Берковіц, А. Бандура, Р. Берон та Д. Річардсон).

- Між стилем виховання «маленький невдаха» та проявами фізичної ($r=0,53$), непрямой ($r=-0,36$) агресії, загального рівня агресивності ($r=0,22$), відкритої агресії ($r=0,47$) та тривожності ($r=0,44$). Для стилю «маленький невдаха» характерно, що батьки приписують дитині особисту і соціальну неспроможність. Інтереси, захоплення, думки і почуття дитини здаються їм несерйозними. Батьки нарікають на неуспішність і неумілість дитини, що веде до виникнення високої тривожності і агресивності. Дитину намагаються відгородити від життєвих труднощів, прагнуть все виконувати за неї, тобто не дозволяють дитині ані найменших проявів самостійності. Отримані кореляційні зв'язки свідчать, що надмірна інфантилізація дитини, приписування їй особистої та соціальної нездатності, недовіра до неї, у будь-якому випадку, провокує різні форми агресії та тривожність.

Отже, отримані результати дозволяють зробити наступні висновки: стилі сімейного виховання «заперечення», «авторитарна гіперсоціалізація», та «маленький невдаха» впливають на прояви агресивності дітей дошкільного віку. Стилi сімейного виховання «симбіоз», «заперечення», «авторитарна

гіперсоціалізація», та «маленький невдаха» впливають на рівень тривожності дітей дошкільного віку. Для цих стилів сімейного виховання характерна незадоволеність потреб дитини, що призводить до створення негативних емоцій, зокрема, гніву, наслідком якого стають агресивні дії проти суб'єкта або ситуації, що викликає гнів. Гіпотезу про те, що стиль сімейного виховання чинить вплив на прояви агресивності у дітей старшого дошкільного віку, підтверджено.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ АГРЕСИВНОСТІ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

3.1 Теоретичні основи профілактики та корекції агресії в дошкільному віці

Питанню профілактики та корекції агресивності в дитячому віці присвячені нечисленні наукові праці, оскільки, зазвичай, мова йде про проблему агресивності у підлітковому віці. Порівняно з дослідженнями, присвяченими вивченню умов, які призводять до агресивності у дитячому віці, в дослідженнях недостатньо представлено програм з профілактики та подолання агресивних проявів у дітей. В західній психотерапевтичній практиці, відповідно від теоретичних поглядів на природу феномену агресивності, накопичено певний досвід її корекції в дитячому віці.

Розглянемо основні підходи до попередження і корекції агресії та агресивної поведінки, оскільки визначальне місце у вирішенні проблеми контролю агресії належить розумінню самої природи цього феномену. Виникненню, прояву та закріпленню агресивної поведінки сприяє багато різних чинників. З питання контролю та попередження агресивності висувались різні точки зору: від спрощеного розуміння вирішення цієї проблеми до заперечення будь-якої можливості керувати агресією людини [72].

Так, за К. Лоренцом [48], природа людської агресивності інстинктивна, але, існує механізм, який забороняє знищення собі подібних. Згідно з його думкою, в процесі еволюції в людини сформувався лише слабкий стримуючий початок внутрішньовидової агресії, на відміну від сильних тварин-хижаків. Поява зброї, на думку К. Лоренца, призвела до того, що виживання людського

виду опинилося під загрозою; можливості вбивства вирости. Концепція К. Лоренца представляє собою теорію інстинктивного гальмування агресії: детермінантною агресії та агресивності є інстинкт, який еволюційно закріпився і став однією із особистісних властивостей людини.

Згідно з позицією Р. Ардрі [89], джерела усіх проявів агресії біологічної природи людини, є вродженими. Науковець вважає, що людина генетично запрограмована на здійснення насильницьких дій, вона безсильна проти інстинктів власної природи, які незворотно призводять її до соціальних конфліктів та боротьби. Отже, теорія інстинктивної агресії» стверджує вродженість агресивних проявів людини та їхню незалежність від будь-яких соціо-культурних змін.

Погляди К. Лоренца [48] та З. Фрейда [81] щодо наслідків пригнічення агресивних імпульсів – досить близькі. На думку дослідників, фрустрація агресивного інстинкту змушує страждати кожного і це певною мірою робить усіх психопатами. Агресія, яка не знаходить виходу назовні, витісняється та призводить до невротизації. Основний шлях корекції агресивності в межах психоаналізу та етологічної теорії – вихід агресивних імпульсів соціально прийнятним способом: за К. Лоренцом – це ритуали, за З. Фрейдом – це гра.

Багато наукових праць торкаються проблеми розрядки агресії на різні об'єкти (наприклад, подушки, ляльки, у процесі зайнять спортом тощо). Водночас, дані досліджень виявляються суперечливими: підтверджують як ідею катарсису, так і принцип стимулювання агресії, що розглядається в рамках теорії соціального наuczіння. Так, на думку Г. Паренса [56], основним шляхом подолання почуття ворожості є відреагування енергії, яка накопичилась, через словесний прояв у контексті значущих та поважних взаємин дітей з батьками.

Е. Крейрн, в рамках вивчення агресивності в дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, стверджує, що одне з важливих завдань – допомогти дітям усвідомити свої почуття і навчити володіти ними. Основними шляхами подолання негативних емоцій вчена також вважає катарсис та

усвідомлення почуттів, бажань, тобто формування свідомої регуляції поведінки.

Отже, розглядаючи агресію як вроджений інстинкт, дослідники зазвичай пов'язують міри його контролю з катарсисом – соціально прийнятними способами виходу агресивних тенденцій (З. Фройд, К. Лоренц та ін.). Однак подальші дослідження виявили обмежений характер застосування таких методів.

Біхевіористичний підхід, в межах якого агресія розглядається як поведінкова реакція на певний стимул, спрямований на модифікацію стимульно-реактивних зв'язків. Ці зв'язки визначають прояви активності індивіда у зовнішньому середовищі та його взаємини з дійсністю. До біхевіористичного підходу науковці відносять три напрями: психокорекція в рамках теорії класичного обумовлення, теорія оперантного наочіння, когнітивна психологія [7, 9].

Деякі дослідники вважають, що розрядці агресивних імпульсів сприяє спорт як ритуалізована форма боротьби. На думку Е. Фромма [83], ігрова агресія (спорт) не має жодних негативних мотивацій, пов'язаних з гнівом чи ненавистю. Це свідчить про те, що в такому випадку немає й агресивних імпульсів. Очевидно, йдеться про розрядку агресії у спортивній боротьбі, у ролі її учасника. Так, за даними досліджень [41], у осіб, що спостерігали за змаганнями з агресивних видів спорту (боксу, боротьбі, футболу), відмічалось збільшення агресивності.

За даними, А. Басса, якщо агресія супроводжується гнівом, то вона може призвести до катарсису, а якщо не супроводжується, то, навпаки, тільки підсилюється від своєї реалізації [58].

Л. Берковіц [9] в ході своїх досліджень не зміг винайти незаперечних доказів ідеї про те, що в результаті інтенсивної фізичної діяльності агресія знижується. Протилежну позицію довів психіатр У. Меннінгер, який стверджував, що змагальні ігри забезпечують задоволення інстинктивного агресивного потягу [67].

З точки зору Дж. Долларда та його колег, агресивні імпульси можуть послаблюватись тільки опосередкованим шляхом: за допомогою будь-якої агресивної дії або нападів на інших людей, які відрізняються від фрустратора. На відміну від цих уявлень Л. Берковіц [9] стверджував, що у сильно фрустрованих людей агресивне спонукання може послаблюватись тільки за умови заподіяння шкоди фрустратору.

Багато досліджень не підтверджують гіпотезу катарсису. Так, Е. Аронсон [3] стверджує, що у людей агресія залежить не тільки від напруження, яке вони відчують, а й від того, про що вони думають. У більшості ситуацій насильство не знижує відповідної тенденції, а породжує подальше насилля. З точки зору автора, тут діє когнітивний дисонанс – через виправдання себе і доведення вини постраждалого.

В межах теорії соціального наuczіння, агресивність, будучи формою людської поведінки, піддається впливу через видалення умов, які спрямовані на її виникнення (А. Бандура, А. Басс, Д. Зільман та ін.). Основними шляхами подолання агресії є або адекватна протилежна модель, або заохочення чи покарання. Е. Аронсон запропонував такі шляхи подолання агресії:

1. Чистий розум: важливе чітке розуміння того, що агресія не бажана для самих себе.
2. Покарання – неефективний спосіб, оскільки покарання агресивних моделей не знижує агресивності.
3. Схвалення альтернативних форм поведінки у випадку, коли агресія використовується як привернення уваги до себе – ефективний спосіб.
4. Наявність неагресивних моделей поведінки.
5. Формування емпатії стосовно інших людей.

У широкому соціальному аспекті для здійснення контролю агресії Д. Зильман [58, 67] запропонував розробку ефективної стратегії, яка не допускає створення умов, при яких вона набувала б роль домінуючого засобу для вирішення соціально значущих проблем. Для цього науковець запропонував систему мір, які передбачають: справедливий розподіл усіх

життєвих благ у людському суспільстві; анулювання та визнання недійсним будь-якого прибутку, отриманого за допомогою примусу. Д. Зильман також пропонує формувати таку атмосферу у суспільстві, коли на зміну конфліктам прийде згода, співчуття та терпіння. На думку американського науковця А.Г. Басса [194], позбутись агресії неможливо до тих пір, поки вона приносить користь та окупується.

Найбільш поширеним та традиційним способом контролю агресії в усьому світі є покарання. Будь-яка форма покарання, в тому числі за допомогою законодавства, виконує превентивну функцію. Потенційна можливість правових заходів впливає на свідомість та сприяє більш відповідальному ставленню людини до наслідків власних агресивних дій, контролю за своїми діями. У випадку, коли реальна загроза покарання відсутня або суб'єктивно не сприймається як загроза (наприклад, дитиною дошкільного віку), контроль агресивної поведінки стає більш слабким. Відповідно до результатів досліджень Р. Берона [12], необхідність усвідомлення покарання суттєво підвищує індивідуальну відповідальність особистості, знижує прояви агресивності. Водночас, вплив покарання на агресивну поведінку – неоднозначний. Зокрема, з точки зору А. Бандури [6], представника теорії соціального наочіння, покарання може сприяти не тільки пригніченню агресії, а й її стимуляції, включаючи оволодіння агресивними формами реагування.

У 80-х роках ХХ ст. почали поширюватись когнітивні та фізіологічні стратегії контролю агресії, оскільки розглянуті методи виявились досить неоднозначними.

Відповідно до когнітивних технік, спровокована певним чином агресія може бути позитивно скоректована шляхом суттєвих змін в уявленнях потерпілого про мотиви поведінки агресора. Значущість впливу пізнавальних процесів та ролі інтерпретації події на ступінь збудження та динаміку прояву агресивної реакції підкреслювали Л. Берковіцем [9] та Д. Зильманом [58, 67]. На думку дослідників, якщо людина переглянула власну точку зору на збуджуючий стимул, наприклад, відчула зменшення небезпеки, то сила

збудження буде значно знижуватись. І навпаки, сильне збудження, впливаючи на процес свідомості, призводить до імпульсивної агресивної поведінки, оскільки зменшує здатність до пізнавальної діяльності, яка забезпечує можливість пригнічення агресії. В ситуації помірною збудження дезінтеграція пізнавальних процесів не відбувається і вони розгортаються в напрямку послаблення агресивних реакцій [12].

Отже, згідно з когнітивними моделями Л. Берковіца та Д. Зильман, агресією можна керувати шляхом адекватної інтерпретації ситуації. Водночас, дослідники не заперечують, що агресивна поведінка може бути імпульсивною і не піддаватись контролю. В ситуації, коли стан збудження сильний «спрацьовує» навичка агресивного реагування. Виходячи з цього принципу, контроль та корекція агресивної поведінки у дітей можливі засобами тренінгу конструктивних способів реагування або неагресивних навичок у відповідь на провокацію.

Т.С. Мицкан [56] зауважує, що багато стримувальних стратегій будуються з урахуванням принципів функціонування поведінки, включаючи і вплив внутрішніх імпульсів. Наприклад, методика «несумісних відповідей», побудована на неможливості організму переживати одночасно два протилежні емоційні стани. Будь-які стимули чи умови, що здатні викликати реакції, несумісні з гнівом та агресією (емпатія, гумор тощо) можуть ефективно використовуватись для попередження спонтанної агресії.

Дані досліджень Р. Берона [12] свідчать, що чим сильніше у людини розвинута здатність до співчуття, тим рідше вона здійснює агресивні дії. Так, в ситуаціях, коли агресор співчуває своїй жертві, його агресія стримується. При цьому, чим сильніші емоції співчуття, тим нижчим виявляється рівень наступної агресивної дії нападника. Тільки у випадках, коли агресор сам постраждав з вини його теперішньої жертви, стримуючий ефект емпатії відсутній. Окрім цього, страждання жертви можуть виступити навіть в ролі чинника, який підкріплює ворожість агресора [12].

Н. Фешбах [91] розроблено метод подолання агресивної поведінки дітей через стимулювання емпатії. Н. Фешбах навчала школярів початкових класів дивитись на події з точки зору інших людей. Завдяки цьому діти вчилися ідентифікувати чужі емоції, програвати ролі навколишніх у різноманітних емоційно напружених ситуаціях, а також досліджували власні почуття під час групових занять.

Отже, заходи з навчання емпатії можуть призводити до зниження агресії. Науковці С. Мюллер та Е. Доннерштейн в ході досліджень показали, що гумор, доброзичливий сміх чи жарт, поряд з емпатією, складають категорію реакцій, несумісних із гнівом та агресією. У своїх експериментах вчені демонстрували одній агресивно налаштованій групі досліджуваних розважальні ігри та комікси, а іншій – нейтральні зображення у вигляді пейзажів тощо. В результаті респонденти першої групи спрямовували більш слабкі електричні сигнали у порівнянні з досліджуваними другої групи.

Збудження, яке викликане погладжуваннями, лоскотанням тощо, також відносять до числа реакцій, які несумісні з агресією. Так, спілкування між матір'ю та дитиною через дотик, часті прогладжування сприяють формуванню моделей поведінки, альтернативних до агресивної [12].

Звичайно, стратегія «несумісних відповідей» не може бути ефективною в світових масштабах, але у дошкільному віці вона має суттєвий вплив для профілактики та корекції агресивної поведінки.

Як видно з вищевикладеного, зміни поведінки через схвалення, покарання, представлення неагресивних моделей, розширення поведінкового репертуару, розвиток сприйняття є основними методами профілактики та корекції агресивної поведінки у рамках біхевіоризму.

Отже, аналіз літератури дозволяє виділити два основні методи профілактики корекції та агресивної поведінки: катарсис та формування нових поведінкових реакцій. При цьому мета таких дій – формування соціально-прийнятних способів виходу агресії. Центром відповідного впливу у

психоаналізі є соціально-прийнятні способи відреагування агресії, а у біхевіоризмі – формування соціально-прийнятної поведінки.

В межах гуманістичної психології, де визнається відносна свобода і незалежність особистості, імпульсивно-інстинктивна сфера не заперечується, але їй приписується обмежена роль: яка забезпечує, але не керує.

Свобода, на думку представників цієї школи, полягає у можливості вільно керувати власними потягами та у розкритті особистого потенціалу, самоактуалізації, ідентифікації з самим собою. При поясненні можливості стримування агресії використовується запропонована А. Маслоу ідея самотрансценденції. Самотрансценденція означає для людини здатність перебувати у відношенні до чогось, бути спрямованою на щось інше, ніж вона сама.

За Е. Фроммом [83], самоактуалізація коріниться у здатності любити; причому любов неподільна між іншими та власним Я. Ідея самотрансценденції відкидає агресію як заподіяння шкоди іншому, що неминуче призводить і до руйнування себе. Тому формування позитивної спрямованості назовні, заміна системи агресивних настанов на прийняття іншого є основним шляхом попередження агресії.

Таким чином, гуманістичний підхід наголошує на необхідності формування етичної системи цінностей, зосереджується на формулюванні ідеї щодо емпатійного розуміння, утвердження самотрансценденції людського існування [67]. На думку представників гуманістичної психології, профілактика та корекція повинні бути спрямовані на формування неагресивної самосвідомості через адекватне задоволення вищих потреб. Центром такого впливу є мотиваційно-потребова сфера, у якій лежать внутрішні причини агресії. Водночас, конкретних педагогічних та корекційних методів, прийомів, засобів попередження агресії, зміни мотиваційної сфери та свідомості у цьому напрямку не запропоновано [67].

Представники гештальт психології вважають, що агресивні реакції можуть виникати як результат проекції (всі форми агресії, викликані

примусом), інтроекції («завчена» агресія) чи ретрорефлексії (аутоагресія). Тобто агресія розуміється як порушення процесу саморегуляції, коли потребу, що виникла, неможливо задовольнити й існує небезпека того, що відповідний гештальт залишиться незавершеним. Організм прагне відновити рівновагу, і тому емоція, яка пов'язана з неможливістю задовольнити потребу, обов'язково повинна бути виражена. Тільки тоді особа зможе приступити до реалізації інших потреб [56].

Американською вченою В. Оклендер виділено чотири етапи у роботі з невідреагованими емоціями дитини. Розглянемо ці етапи на прикладі емоції гніву.

Етап I. Необхідно обговорити з дитиною проблему гніву, про його сутність, про те як він проявляється, що його викликає.

Етап II. Слід познайомити дитину з прийнятними методами прояву пригніченого гніву. Вона дізнається про виникнення гніву і приймає свої агресивні почуття, їй також допомагають вибрати спосіб вираження такого почуття.

Етап III. Дитині допомагають підійти до реального сприйняття почуття гніву, спонукають її до того, щоб проявляти гнів безпосередньо різними мирними способами: бити подушку, різати газету, бігати навколо дому, малювати відповідне почуття.

При цьому важливо говорити з дитиною про фізичні відчуття, що пов'язані з почуттям гніву, про тілесні реакції (скорочення м'язів обличчя, шиї, шлунку, котрі можуть викликати біль). Це потрібно для того, щоб вона зрозуміла взаємозв'язок між невираженою емоцією та станом свого здоров'я.

Етап IV. На цьому етапі пропонується дати можливість дитині вступити у прямий вербальний контакт з почуттям гніву, розширити досвід прямого словесного вираження агресивних почуттів: нехай вона скаже все, що хоче сказати тому, хто її образив, нехай у символічній формі зробить те, що хотіла би зробити у реальному житті. Допомагають виражати гнів такі предмети як поролонова палка, гумовий ніж, іграшкова зброя.

Узагальнюючи викладені в науковій літературі підходи, можна зробити висновок, що робота з психопрофілактики та подолання дитячої агресії повинна бути спрямована на:

- оптимізацію взаємин дитини з оточуючими – однолітками та дорослими;

- сприяння розвитку навичок самоконтролю, моральних уявлень дитини.

Психологічна допомога повинна бути спрямована не просто на подолання агресивних проявів, а й на формування та закріплення нових стійких форм поведінки (за В. Оклендер). Це передбачає організацію профілактичної та корекційної роботи у наступних взаємопов'язаних напрямках, які включають:

- психологічне просвітництво дорослих – інформування вчителів та батьків про причини та механізми формування агресивності у дитячому віці, вплив агресивності на розвиток особистості дитини, труднощі, які відчувають дошкільники з різними типами агресивності; навчання дорослих навичок конструктивної взаємодії з такими дітьми;

- психокорекційна робота з дітьми, яка має орієнтуватись на вироблення нових форм поведінки та відповідних мотивів, альтернативних агресії. Робота повинна здійснюватись з врахуванням структури порушення та індивідуально відповідно до різних типів агресивності [56].

В.М. Бехтерев, досліджуючи корекцію поведінки, що відхиляється від норми, головним вважав позитивне підкріплення бажаної поведінки та негативне підкріплення небажаної. Науковець стверджував, що будь-яке підкріплення може зафіксувати певну реакцію. Позбавитись небажаної поведінки можна, тільки створивши більш сильний мотив, який вбере в себе всю енергію, що витрачається на небажану поведінку. Фактично, йдеться про вивільнення енергії у соціально прийнятне русло.

Слід зауважити, що у вітчизняній психології агресивна поведінка в основному розглядалась у рамках діяльнісного підходу. виправлення небажаної поведінки спиралася на положення О. М. Леонтьєва [47], згідно з

яким позитивно впливати на процес розвитку особистості можна через керування провідною діяльністю. Отже, основний шлях профілактики та корекції агресивної поведінки – це задоволення актуальних потреб дитини через її провідну діяльність і систему значущих взаємин.

Досліджуючи агресивну поведінку підлітків, російська вчена Л.М. Семенюк [76] дійшла висновку, що для подолання агресії необхідно залучення дітей до системи соціально корисної діяльності. Ця діяльність породжує активізацію властивих цьому віку потреб у самоствердженні та самореалізації.

Таким чином, попередження агресивної поведінки повинне здійснюватися через провідну, значущу для особи діяльність, якою у дошкільному віці є гра.

3.2 Програма з корекції та профілактики прояву агресивності у дітей дошкільного віку

Праці науковців [5, 7, 9, 12, 19, 29, 32, 55, 76] з проблеми психопрофілактики дитячої агресивності свідчать про те, що з метою досягнення найбільшого ефекту заходи мають включати три напрямки роботи:

1. З дітьми:

- навчання способам неагресивної поведінки;
- формування навичок самоконтролю та саморегуляції емоційного стану;
- формування навичок спілкування дитини з батьками та однолітками на основі взаєморозуміння, емпатії; подолання комунікативних бар'єрів.

2. З батьками, оскільки стилі сімейного виховання впливають на прояви агресивності дитини дошкільного віку:

- сприяння підвищенню психолого-педагогічної грамотності батьків, культури їх взаємин з дитиною;

- створення виховних ситуацій у сім'ї, активне включення батьків у виховний процес на основі конструктивного співробітництва з дитиною;

- допомога батькам у виробленні чітких та прийнятних вимог по відношенню до дитини.

3. З педагогами:

- розробка рекомендацій та методів позитивного стимулювання дітей, зняття психологічних перенапружень, створення сприятливого психологічного мікроклімату у середовищі дітей з метою емоційного комфорту;

- сприяння взаємодії вихователів та батьків у педагогічному процесі.

О.Б. Бовть [11] в рамках кожного напрямку роботи визначає просвітницький, діагностичний та корекційний аспекти.

Отже, діяльність психолога з корекції та профілактики агресивної поведінки дітей дошкільного віку має охоплювати роботу з дітьми, з їхніми батьками та педагогами; досягнення реальних позитивних змін у роботі з дошкільниками, які схильні до прояву агресивності можливо за умови координування психологом їх спільних зусиль.

В психологічній літературі [23, 30, 34, 56, 85] виділяють індивідуальну й групову форми психокорекційної та психопрофілактичної роботи. При плануванні та здійсненні впливів на агресивну поведінку дітей старшого дошкільного віку слід використовувати комплексно найбільш ефективні методи як індивідуального, так і групового впливу.

З точки зору сучасних дослідників [24, 29, 36, 50, 63], найбільш ефективною формою профілактичної та корекційної роботи агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку є соціально-психологічний тренінг. Л. А. Петровська під соціально-психологічним тренінгом розуміє практику психологічного впливу, який ґрунтується на активних методах групової роботи. Соціально-психологічний тренінг включає у себе широкий арсенал методичних засобів: відео-тренінг, рольове навчання (рольові ігри, кейси), невербальні методики. Вітчизняна вчена Т. С. Яценко визначає

соціально-психологічний тренінг як психологічний вплив на ті чи інші структури психіки з метою стимулювання особистісного розвитку і гармонізації взаємин особи з оточуючими. На теперішній момент розроблена велика кількість науково-методичної літератури з практичних та теоретичних аспектів групової психологічної роботи (Е. Берн, Е.М. Дубровська, Е.Г. Ейдемільер, Я.Л. Коломинський, Л.А. Петровська, К. Роджерс, Т.С. Яценко та ін.).

Програма з попередження та корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку має будуватися на таких загальних методичних принципах: системності та послідовності у впливі онтогенетичного розвитку, індивідуального підходу до особистості, принципі доступності методичного матеріалу.

На думку вітчизняної дослідниці Т.С. Мицкан [56], для забезпечення дієвості та ефективності тренінгових заходів, спрямованих на зниження агресивності та агресії у дошкільників, слід включили наступні компоненти:

1. Афективний – на основі встановленої залежності між агресією та негативно забарвленими емоційними переживаннями, розвивальні заходи мають бути спрямовані на зниження афективно-агресивного сприйняття оточуючої дійсності шляхом особистісного прийняття і засвоєння соціально-прийнятних конструктивних способів розрядки афективно-агресивного потенціалу.

2. Когнітивний – тренінг має спрямовуватися на вироблення у дошкільників умінь оптимального спілкування, зокрема: розуміння когнітивних передумов виникнення різних психологічних станів; уміння визначати власну роль у виникненні непорозумінь з іншими; здатність сприймати оточуючих та себе такими як є.

3. Поведінковий – розвивальні заходи мають спрямовуватися на формування у дітей навичок гнучкості поведінки, здатності на основі засвоєних афективних та когнітивних умінь і навичок оцінювати

комунікативні ситуації спілкування, прогнозувати їх розвиток та керувати їх перебігом.

На основі аналізу чинників, що сприяють прояву агресивності у дітей старшого дошкільного віку, зокрема, стилі сімейного виховання, а також враховуючи результати проведеного емпіричного дослідження, ми розробили програму психокорекційного тренінгу.

Враховуючи вікові особливості старшого дошкільного віку, основною формою реалізації тренінгових завдань має бути гра. Саме гра, як провідна діяльність цього вікового періоду, сприяє усвідомленню дитиною соціально прийнятних форм поведінки; у грі ці форми стають її власними, а не нав'язливими зовні утвердженнями.

На думку Л. І. Божович та Л. С. Славіної, гра є тим механізмом, який переводить зовнішні вимоги соціального середовища у власні потреби дитини. У грі розвивається мотиваційно-потребова сфера, долається пізнавальний та емоційний егоцентризм, розвивається довільність поведінки. Окрім цього, гра дозволяє використовувати такі засоби психологічного впливу на дитину, які не викликають супротивні реакції на дії дорослого. Д.Б. Ельконін також зауважував, що гра є основним засобом роботи з дошкільниками, а її корекційний потенціал полягає у практиці нових соціальних взаємин, в які включається дитина в процесі спеціально організованих занять.

За даними досліджень М. В. Єрмолаєвої [36], корекція поведінки проблемних дітей повинна йти за рахунок спонукання активності дитини через пошук і розкриття життєвих смислів, розвиток творчості та допитливості. Це веде до створення відповідних переживань, формування позитивного емоційного ставлення до дійсності. Слід зауважити, що в старшому дошкільному віці гра, попри все інше, повинна виконувати ще й навчальну функцію.

Мета програми – зниження та попередження прояву агресивності у дітей старшого дошкільного віку.

Серед основних завдань психокорекційної роботи можна виділити наступні:

- навчання дошкільників конструктивним формам поведінки та формування у них комунікативних навичок;
- сприяння покращенню взаємовідносин дошкільників з оточуючими завдяки формування навичок самоконтролю та саморегуляції;
- розвиток здатності адекватного сприйняття себе та інших; розвиток здатності розуміти емоційний стан іншого;
- зниження надмірного напруження та тривоги за рахунок розширення спектру емоційного реагування;
- ігрова профілактика агресивної поведінки;
- сприяння розвитку адекватних моральних уявлень.

Розглянемо засоби впливу, які використовувались при розробці програми. Для відреагування негативних емоцій, зняття емоційного напруження, застосовувались рухливі ігри, фізичні вправи, техніки ауторелаксації та саморегуляції. Розглядаючи агресивну поведінку в якості певного типу реагування на зовнішні стимули, об'єктом впливу ставала, поведінка дошкільників, а основною метою було навчання досліджуваних конструктивним формам поведінки – альтернативних до агресивної. Для цього відпрацьовувались моделі прийнятної поведінкової активності та емоційного реагування. З метою реалізації цього підходу, ми використовували такі методи роботи дітьми, як бесіда, тренінгові вправи (в тому числі фізичні вправи, рухливі ігри, психогімнастичні вправи), арт-терапія (малювання, етюди, пантоміма), рольове програвання моделей бажаної поведінки у різних життєвих ситуаціях, техніки ауторелаксації.

Корекційна робота проводилась у вигляді групових занять, кожне з яких має чітку структуру і змістовне наповнення, тривалістю до 35 хвилин кожне. Структура кожного заняття включає розминку, основний етап, розрядку. Експериментальна програма у відповідності з визначеною нами метою та з

урахуванням викладених принципів реалізовувалася упродовж *трьох етапів*: підготовчого (2 заняття), основного (10 занять) та заключного (2 заняття).

Кожен із встановлених етапів характеризувався конкретними завданнями, які наведені в тематичному плані підготовчого, основного та заключного етапів занять. Деякі вправи були нами взяті з досвіду практичних психологів: Н. Л. Кряжевої [42], Є. В. Коротаєвої [37], Г.Б. Моніної [57], Т.С. Мицкан [56], О.М. Байєр [5], Л. Дозорець [19], М.В. Єрмолаєвої [24], О.М. Істратової [29], Л. Лящук [50], Л. Пугач [66], Н.І. Скрипник [78], К. Фопеля [23], І.А. Фурманова [85]. Тематику тренінгових занять подано в табл. 3.5.

Таблиця 3.5

Програма тренінгових занять експериментальної програми

Етапи	№ заняття	Завдання	Орієнтовні вправи та техніки
Підготовчий	1–2	Забезпечення позитивного емоційного фону, почуття комфорту, згуртованості групи; зняття емоційної напруги; розвиток емпатійних здібностей у дітей; розвиток уміння розпізнавати емоційні стани інших людей; розвиток почуття співчуття, милосердя	Вправа «Привітання» Вправа «Ім'я» Пластичний етюд «Сонечко» Гра «Злі і добрі кішки» Гра «Добра тварина» Психологічний етюд «Врятуй пташку» Малювання «Що я відчуваю» Етюд «Посмішка по колу» Вправа «Наші емоції» Рухлива гра «Будь-ласка» Бесіда психолога з дітьми «Чарівне слово»

Основний	3–4	Формування позитивної самооцінки; зняття емоційного напруження; формування альтруїстських форм поведінки, здатності до емпатії; встановлення довірливих відносин	Гра «Тріски пливуть по річці» Вправа «За що мене любить мама?» Вправа «Дзеркало» Вправа «Очі в очі» Вправа «Головом'яч» Вправа «Гусениця» Вправа «Аеробус» Вправа «Жужа» Гра «Дракон»
	5–6	Корекція агресивності, зняття вербальної агресії; навчання соціально-прийнятним формам поведінки; встановлення довірливих відносин з оточуючими; ауторелаксація	Вправа «Відлуння» Гра «Колір мого настрою» Вправа «Гнів, сварка» Вправа «Притча про змія» Вправа «Обзивалки» Вправа «Попроси іграшку» Гра «Тух– тобі– дух» Вправа «Виставка» Вправа «Емоції в моєму тілі» Вправа «Подаруй ласку»
	7–8	Навчання прийнятним способам вираження гніву, зняття агресії; розвиток навичок розпізнання різних емоційних станів; навчання прийомам саморегуляції; виховання співчуття і терпимості	Вправа «Подаруй усмішку» Гра «Маленький привид» Гра «Штовхалки» Вправа «Пластичне зображення гніву» Вправа «Іграшки» Гра «Мирні» і «Войовничі» Вправа «Пухнастики і колючки» Релаксація «Незвичайна веселка» Вправа «Два барана» Вправа «Теплий як сонечко, легкий, як подих вітру» Вправа «Насос і м'яч» Вправа «Знайди вихід»

	9–10	Розвиток уявлень про добро і доброту, стимулювання до їх втілення; навчання розуміння емоційних станів інших; нейтралізація негативних емоцій, формування адекватних способів реагування; зняття емоційного напруження	Вправа-привітання «Ми інопланетяни» Вправа «Компліменти» Вправа «Уважність до інших» Вправа «Передай почуття» Гра «Намалюй свій страх» Вправа «Гидке каченя» Гра «Безмовний крик» Вправа «Місце спокою» Вправа «Зміна ритмів»
	11–12	Корекція агресивності, набуття здатності розв'язувати проблеми; відпрацювання навичок спілкування у можливих конфліктних ситуаціях, виховування доброзичливого ставлення один до одного	Гра «Художник» Вправа «Як можна зробити людину агресивною» Вправа «Як вчинити» Вправа «Сліпий танець» Вправа «Я бачу ...» Гра «Водний карнавал» Вправа «Чарівна кружка» Вправа «Тінь» Гра «Липучка» Вправа «Гора з пліч»
Заключний	13–14	Соціалізація агресії; розвиток комунікативних навичок та здатності до емпатії; спрямування на досягнення успіху; закріплення правил емоційної саморегуляції. Узагальнення отриманого досвіду в процесі психокорекційної роботи	Вправа «Як ти сьогодні відчуваєшся?» Вправа «Зайчики» Вправа «Скульптура» Вправа «Ласкава крейда» Вправа «Злюка-зіронька» Етюд «Подаруй доброту» Гра «Тренуємо емоції» Релаксація «Апельсин» Вправа «Коло рук»

Основними компонентами розминки є вступ (повідомлення мети заняття), знайомство і правила.

Серед правил групової роботи, що забезпечують ефективну взаємодію та створюють атмосферу доброзичливості й групової належності, можна виділити такі:

- участь у занятті та виконання певних вправ є добровільним;
- слухати інших уважно, не перебивати;
- говорити слід коротко, конкретно і тільки те, що сам відчуваєш;
- не критикувати інших;
- певні зауваження, які робить тренер, повинні здійснюватися тільки у м'якій, доброзичливій формі. Бажано, щоб вона супроводжувалась конкретною порадою з метою виправлення недоліків [56].

В основній частині тренінгового заняття відводиться найбільше часу для змістового навантаження. На етапі актуалізації проблеми та інформаційного повідомлення окреслюється тема, яку повинна вирішити група. В усній формі дітям подається необхідна інформація щодо правильного виконання завдань.

На етапі розвитку практичних навичок використовуються ігри та вправи, які спрямовані на попередження й подолання агресивної поведінки дошкільників. У перерві між двома вправами доцільно застосовувати рухливі ігри та релаксаційні вправи. Завданням розрядки є забезпечення плавного виходу із тієї психологічної атмосфери, яка виникла під час основного етапу заняття.

ВИСНОВКИ

1. Визначення терміну агресії у науковій літературі має широкий діапазон та різні напрямки пояснення. Агресивні дії людини обумовлені її агресивністю – психологічною властивістю особистості. Аналіз наукової літератури з проблеми дослідження свідчить про існування трьох основних наукових концепцій, що трактують природу агресивності: інстинктивістська (агресія як вроджений інстинкт індивіда; теорії психоаналітичного спрямування), теорія фрустрації (агресія як поведінкова реакція на фрустрацію) та соціального наuczіння (агресія як засвоєння поведінки в процесі соціалізації через спостереження певного способу дій).

Формування агресивності у дитячому віці обумовлене багатьма внутрішніми та зовнішніми чинниками. Важливе значення серед чинників розвитку агресивності в дитячому віці відводиться сім'ї, як першій соціальній групі, з якою взаємодіє індивід. Серед особливостей сімейного виховання, що впливають на агресивність дитини, можна виділити такі, як: нестача тепла та ласки з боку батьків, поблажливе ставлення до агресії, незацікавленість дітьми, байдужість до них.

2. Аналіз методологічного обґрунтування емпіричного дослідження зв'язку типу сімейного виховання та проявів агресивності у дітей дошкільного віку дозволив виокремити гіпотези емпіричного дослідження, методи дослідження та психодіагностичні методики. Аналіз наукової літератури засвідчив наявність труднощів у вивченні агресивності дошкільників стосовно вибору контингенту досліджуваних; стосовно вибору психодіагностичного інструментарію; стосовно умов організації та проведення психологічного обстеження; проблеми інтерпретації психодіагностичних даних. В науковій літературі не наведено стандартизованих методик, призначених для вивчення агресивної поведінки в дітей дошкільного віку, а віковий розвиток дошкільника не дозволяє йому працювати з опитувальниками (здійснювати

самозвіти). У зв'язку з цим при дослідженні дошкільнят доцільно використовувати проєктивні методики та експертні оцінки педагогів.

3. Психодіагностичне обстеження батьків стосовно типів сімейного виховання показало, що у вибірці переважає демократичний стиль сімейного виховання (прийняття, кооперація, оптимальний емоційний контакт з дитиною). На другому місці у вибірці представлений авторитарний стиль сімейного виховання (авторитарна гіперсоціалізація, симбіоз, надмірна концентрація на дитині). Менше за інші представлений ліберальний стиль сімейного виховання (відкидання, «маленький невдаха», зайва емоційна дистанція з дитиною). Для більш точного аналізу типу сімейного виховання було зіставлено показники за трьома методиками та виділено шість груп дітей відповідно до стилю виховання в сім'ї (за класифікацією А.Я. Варги, В.В. Століна).

4. Вивчення прояву агресивності у дітей дошкільного віку за шкалою агресивності (Р. Orpinas, R. Frankovski) виявило перевагу вербальної агресії над іншими видами; в меншому ступені представлена фізична та непрямая агресія. Більшість досліджуваних дошкільників не проявляють агресивність або лише мають тенденції до агресивної поведінки.

Результати дослідження за методикою «Неіснуюча тварина» показали, що більша частина вибірки виявляють слабкий рівень агресивності або зовсім не проявляють її. Найменшу частку складають дошкільники з високим та дуже високим рівнем агресивності. Вивчення прояву агресивності за методикою «Тест Руки» засвідчило, що в більшості досліджуваних дошкільників відсутні відкриті агресивні дії. В чверті вибірки зафіксовано показники вище норми. Аналіз результатів за методикою «Тест тривожності» показав, що значна частка дошкільників мають середній та високий рівні тривожності.

5. Кореляційний аналіз за допомогою коефіцієнту кореляції Спірмена дозволив виявити значущі взаємозв'язки між типами сімейного виховання та проявами агресивності у дітей дошкільного віку. Отримані результати дозволили зробити наступні висновки: стилі сімейного виховання

«заперечення», «авторитарна гіперсоціалізація» та «маленький невдаха» впливають на прояви агресивності дітей дошкільного віку. Стилів сімейного виховання «симбіоз», «заперечення», «авторитарна гіперсоціалізація», та «маленький невдаха» впливають на рівень тривожності дітей дошкільного віку. Для цих стилів сімейного виховання характерна незадоволеність потреб дитини, що призводить до створення негативних емоцій, зокрема, гніву, наслідком якого стають агресивні дії проти суб'єкта або ситуації, що викликає гнів. Концептуальну гіпотезу про те, що тип сімейного виховання чинить вплив на прояви агресивності у дітей дошкільного віку, було підтверджено.

б. На основі теоретичних підходів до проблеми дитячої агресивності в сучасній зарубіжній та вітчизняній психології, вікових особливостей старшого дошкільного віку, а також результатів проведеного емпіричного дослідження, було розроблено програму психокорекційного тренінгу. Мета програми – зниження та попередження прояву агресивності у дітей старшого дошкільного віку. Основними завданнями психокорекційної роботи є: навчання дошкільників конструктивним формам поведінки та формування у них комунікативних навичок; сприяння покращенню взаємовідносин дошкільників з оточуючими завдяки формування навичок самоконтролю та саморегуляції; розвиток здатності адекватного сприйняття себе та інших; розвиток здатності розуміти емоційний стан іншого; зниження надмірного напруження та тривоги за рахунок розширення спектру емоційного реагування; ігрова профілактика агресивної поведінки; сприяння розвитку адекватних моральних уявлень.

Перспективним напрямком розвитку наукової проблематики вважаємо впровадження, перевірку ефективності та вдосконалення розробленої програми з корекції та профілактики агресивної поведінки дітей дошкільного віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. М. : Академический Проект, 2015. 240 с.
2. Алфимова М.В., Трубников В. И. Психогенетика агрессивности. *Вопросы психологии*. 2000. №6. С. 112–123.
3. Андреева Г.М. Социальная психология. Учебник для высших учебных заведений. 5 е изд., испр. и доп. М. : Аспект-Пресс, 2014. 363 с.
4. Архиреева Т.В. Родительские позиции как условие развития отношений к себе ребенка младшего школьного возраста : Дис. ...канд. психол. наук. М., 1990. 21 с.
5. Байер О. М. Розвиток саморегуляції старших дошкільників у взаємодії з однолітками і дорослими : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. К., 2008. 21 с.
6. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия. М. : Апрель-пресс, 2000. 507 с.
7. Барченкова Н.И., Арсёнова М.А., Суворова Н.Н. К проблеме профилактики агрессивного поведения детей старшего дошкольного возраста. *Концепт: научно-методический электронный журнал*. 2013. Т. 3. С. 2671–2675. URL: <http://e-koncept.ru/2013/53537.htm>
8. Белей М. Д., Годорів Л. Д. Основи діагностичної психології. Івано-Франківськ : Тіповіт, 2008. 296 с.
9. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. СПб. : Прайм - ЕВРОЗНАК, 2002. 512 с.
10. Бовть О. Б. Агресивні реакції та шляхи їх корекції в молодших школярів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.07.00. К., 2001. 18 с.
11. Брель Е.Ю. Социально-психологические факторы формирования тревожности у младших школьников и пути ее профилактики и коррекции. Дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Томск, 1996. 120 с.

12. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. СПб. : Питер, 2001. 352 с.
13. Варга А.Я. Структуры и типы родительских отношений : дис. ... канд. психол. наук. М., 1986. 206 с.
14. Васильева О. Жорстоке поводження з дітьми. Профілактика та уникнення. *Психолог*. 2010. №35-36. С. 8-11.
15. Гаримович Е. Корекційна робота з агресивними дітьми. *Дефектолог*. 2008. №11 (лист.). С. 55–57.
16. Григоренко О. Використання проєктивних методик у роботі з дітьми. *Психолог*. 2010. №18–19. С. 38–45.
17. Грицишина Т. І. Соціалізація дітей старшого дошкільного віку як соціально-педагогічна проблема. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2016. № 12 (55). С. 12–15.
18. Грофф С. За пределами мозга. М., 1993. 504 с.
19. Дозорець Л. Корекція агресивності у дошкільників : Програма психокорекційної роботи. *Психолог. Шкільний світ*. 2006. № 9. вкладка.
20. Дроздов О. Ю., Скок М. А. Проблеми агресивної поведінки особистості : навч. Посібник. Чернігів, 2000. 156 с.
21. Дронова О. С. Теоретико-прикладні засади профілактики та корекції агресивної поведінки неповнолітніх. *Практична психологія та соціальна робота*. 2010. №7. С. 57–60.
22. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія : навч. посіб. К. : Центр учбової літератури, 2012. 424 с.
23. Емоційний розвиток дитини (Збірник психол. тестів, програми тренінгу емоційної зрілості, тренув. вправи для дітей дошк., мол. шкіл. та підл. віку / упоряд. С. Максименко та ін.). К. : СПДФО О.П. Главняк : Мікрос. – СВС, 2004. 111 с.
24. Ермолаева М. В. Психология развивающей и коррекционной работы с дошкольниками. М. : Изд-во Московского психолого-социального ин-та, 2007. 192 с.

25. Євтушенко І. В., Мелоян А. Є., Бабенко К. А. . Страх та агресія як деструктивні прояви психіки. *Психологія*. Збірник наукових праць. К. : НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2003. Вип. 21. С. 15–23.
26. Знаков В.В. Понимание асоциальными подростками ситуаций насилия и унижения человеческого достоинства. *Вопросы психологии*. 1990. №2. С.20-27.
27. Изард К. Психология эмоций. СПб. : Питер, 2012. 464 с.
28. Ильин Е. П. Эмоции и чувства. 2-е изд. СПб. : Питер, 2011. 783 с.
29. Истратова О. Н. Диагностика и коррекция агрессивного поведения у детей дошкольного возраста : Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 : Таганрог, 1998. 182 с.
30. Казаннікова О. В. Психологічний супровід агресивної дитини. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія*. 2013. № 39 (3). С. 8–10.
31. Ковалев П.А. Агрессивность и агрессивное поведение. *Ананьевские чтения : Тезисы научно-практической конференции / Под ред. А.А. Крылова*. СПб., 1995. С.28-29.
32. Колосова С. Л. Особенности дезадаптация 6–7 летних детей с агрессивным поведением. *Вопросы психологии*. 2006. №2. С. 50–58.
33. Кононко О. Л. Запорука особистісного зростання дошкільника. *Дошкільне виховання*. 1999. № 10. С. 3–5.
34. Кононко О. Дитяча агресія: специфіка, причини виникнення, виховання вміння її долати. *Нова педагогічна думка*. 2019. № 3. С. 80-85.
35. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (системний підхід). К. : Стилос, 2000. 336 с.
36. Копченлова Е. Е. Детская агрессивность как качество личности : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13. М., 2000. – 21 с.
37. Коротаева Е.В. Педагогические взаимодействия и технологии. М. : Academia, 2007. 256 с.

38. Коротченкова Н.И. Влияние стилей семейных отношений на агрессивность личности ребенка : Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 : Новосибирск, 2000. 197 с.
39. Кравчук С. Л. Особливості психологічних детермінант агресивних проявів особистості : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. К., 2002. 21 с.
40. Крайг Г. Психология развития. 9-е изд. СПб.: Питер, 2005. 940 с.
41. Крэйхи Б. Социальная психология агрессии / пер. с англ. А. Лисицина. СПб. : Питер, 2003. 334 с.
42. Кряжева Н. Л. Мир детских эмоций: дети 5-7 лет. Ярославль : Академия Развития, Академия Холдинг, 2005. 160 с.
43. Кулагина И.Ю., Коллюцкий В.Н. Психология развития и возрастная психология: полный жизненный цикл развития человека : учебное пособие для вузов. Москва : Академический проект, 2018. 329 с.
44. Курбатова Т.Н., Муляр О.И. Проективная методика исследования личности «Hand-test». Методическое руководство. СПб, : ГМНПП «ИМАТОН», 2001. 64 с.
45. Левин К. Разрешение социальных конфликтов [пер. с англ. И.Ю. Авидон]. СПб. : Речь, 2000. 408 с.
46. Левитов Н.Д. Психологическое состояние агрессии. *Вопросы психологии*. 1976. № 6. С.168-173.
47. Леонтьев А. Н. Психологические основы развития ребенка и обучения. М. : Смысл. 2009. 528 с.
48. Лоренц К. Агрессия (так называемое зло). [Пер. с нем.]. М. : Прогресс-Универс, 1994. 269 с.
49. Лящ О. П. Роль сім'ї у становленні деструктивних агресивних проявів учнів. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2004. №6. С. 194–200.
50. Лящук Л. Програма курсу корекційних занять зі зниження агресії у дітей. *Психолог*. 2008. №30 / 32 (серпень). С. 17-29.

51. Мазелурі Т. Агресивні тенденції в дитячій поведінці. *Початкова освіта*. 2005. №47 (грудень). С. 14–16.
52. Мазоха І. С. Індивідуально-психологічні особливості агресивності особистості : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Одеса, 2008. 20 с.
53. Майерс Д. Социальная психология (7-е изд). СПб. : Питер, 2007. 794 с.
54. Марценківська І., Марценківський І. Дитяча психологія. Дошкільне виховання. 1997. №8. С. 18–19.
55. Мединська Ю. Агресивна дитина : зрозуміти, щоб допомогти. *Психологія і суспільство*. 2002. №1. С. 10–17.
56. Мицкан Т. С. Агресивна поведінка дітей дошкільного віку: причини виникнення та профілактика : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 /; Нац. ун-т "Остроз. акад.". Острог, 2013. 20 с.
57. Мони́на Г.Б., Лютова-Робертс Е.К. Игры на управление гневом. Развивающие карточки для детей. М. : Речь, 2012. 50 с.
58. Налчаджян А. Агрессивность человека. СПб. : Питер, 2007. 736 с.
59. Небыкова С.В. Особенности родительского отношения к ребенку младшего школьного возраста в полной малодетной семье. *Сибирский психологический журнал*. Вып. 8-9. 1998. С.72-76.
60. Овчарова Р. В. Психологическое сопровождение родительства. М. : Изд-во Института Психотерапии, 2003. 319 с.
61. Павелків Р. В., Цигипало О. П. Дитяча психологія : навч. посіб. К. : Академвидав, 2008. 431 с.
62. Павелків В. Р. Проблеми агресії в зарубіжній літературі. *Актуальні проблеми психології*. Т. : Організаційна психологія. Соціальна психологія : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К. : Міленіум, 2004. Вип. 12. С. 115–118.
63. Паренс Г. Агрессия наших детей. [Пер. с англ.]. М. : Форум, 1997. 152 с.
64. Петровский А.В. Психология и приоритеты в семейном воспитании. *Перспектива: Вопросы образования*. М., 1983. № 4. С.126-133.

65. Платонов К.К. Структура и развитие личности. М. : Педагогика, 1986. 256 с.
66. Пугач Л. Зрозуміти і підтримати. Програма занять психологічної підтримки дітей, схильних до агресії. *Психолог*. 2010. №6. С. 22–26.
67. Реан А.А. Агрессия и агрессивность личности. *Психологический журнал*. Т.17. 1996. № 5. С.3-17.
68. Реан А.А. Психология изучения личности: Учебное пособие. СПб., 1999. 288 с.
69. Ребер А. Большой толковый психологический словарь Т.1 [А-О]. М : АСТ, 2003. 592 с.
70. Рептух Н. О. Корекція та профілактика становища дитини в сім'ї як спосіб зниження її агресивності. *Практична психологія та соціальна робота*. 2008. №8. С. 37–46.
71. Рогальська І. П. Теоретико-методичні засади соціалізації особистості у дошкільному дитинстві : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05. Луганськ, 2009. 45 с.
72. Румянцева Т.Г. Факторы, способствующие агрессии. *Психология человеческой агрессивности* / Под ред А.Е. Тарас. Минск : Карвест, 1999. С.64-115.
73. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія. 3-тє видання, перероблене, доповнене. К. : ВЦ Академія, 2017. 384 с.
74. Сатир В. Вы и Ваша семья. Руководство по личностному росту. М.: Институт общегуманитарных исследований, 2015. 288 с.
75. Сатир В. Как строить себя и свою семью. М. : Педагогика-пресс, 1992. 190 с.
76. Семенюк Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков в условиях его коррекции / Под ред. Д.И. Фельдштейна. М. : Флинта, 1998. 96 с.
77. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Вікова психологія : навч. посіб. К. : Центр учбової літератури, 2012. 376 с.

78. Скрипник Н.І. Виховання толерантних взаємостосунків дітей старшого дошкільного віку: навчально-методичний посібник. Умань: ППЖовтий, 2011. 99с.
79. Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. Вікова та педагогічна психологія. К. : Просвіта, 2001. 416 с.
80. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. М. : Эксмо, 2020. 416 с.
81. Фрейд З. Я и Оно. М. : Эксмо, 2019. 160 с.
82. Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы. СПб. : Питер, 2016. 160 с.
83. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. М., 1994. 354 с.
84. Фурманов И. А. Агрессия и насилие : диагностика, профилактика и коррекция. СПб. : Речь, 2007. 480 с.
85. Фурманов И.А. Детская агрессивность: психологическая проблема и психокоррекция. Минск, 1996. 192 с.
86. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. В 2-х т. М. : Педагогика, 1986. Т. 1. 405 с.
87. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. М. : Академический Проект, 2006. 208 с.
88. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х. : Прапор, 2007. 640 с.
89. Шебанова В.І. Діагностика та корекція агресивної поведінки молодших школярів з порушенням психічного розвитку : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.04. К., 2002. 18 с.
90. Эриксон Е.Х. Восемь возрастов человека. *Детство и Общество*. Изд. 2-е, переработанное и дополненное / Пер. Алексеева А.А. СПб. : Речь. 2002. 235-259 с.
91. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкис В. Э. Психология и психотерапия семьи. 4-е изд. СПб. : Питер, 2008. 672 с.

92. Kaufmann H. Aggression and Altruism. New York : Holt, Rinehart and Winston, 1970. P. 37-43.
93. Olweus D. Aggression and peer acceptance in adolescent boys : Two short-term longitudinal studies of ratings. *Child Development*. 1977. N. 48. P. 112-123.
94. Orpinas P., Frankovski R. The Aggression Scale : A Self-Report Measure of Aggressive Behavior for Young Adolescents. *Journal of Early Adolescents*. 2001. Vol. 21. N. 1. P. 50-67.
95. Patterson G. R. The aggressive child : victim and architect of a coercive system. *Behavior modification and families*. N.Y., 1976. 210 p.